

Restauratiebranche Provincie Groningen

Verkenning naar toekomstbestendigheid van onderwijs, arbeidsmarkt en innovaties

Colofon

Titel

Restauratiebranche Provincie Groningen

Verkenning naar toekomstbestendigheid van onderwijs, arbeidsmarkt en innovaties

Datum

13-7-2020

Opdrachtgever

Provincie Groningen

HanzePro

Academie voor Architectuur & Built Environment

Zernikeplein 11 – 9747 AS Groningen

www.hanzepro.nl

Auteurs:

Mr. Kim Bode

Ir. Jelle Pama

Foto voorzijde: Fraeylemaborg Slochteren

Voorwoord

De provincie Groningen is een rijke provincie wat betreft het cultureel erfgoed. De provincie kent vele rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten en beschermde dorpsgezichten. Uit diverse onderzoeken blijkt dat de Groningers trots zijn op hun regio en zich in sterke mate verbonden voelen met het gebied. Bewoners in Groningen dichten hierbij groot belang toe aan het cultureel erfgoed en geven aan dat cultureel erfgoed bijdraagt aan de identiteit van het gebied. De aantasting van het erfgoed, bijvoorbeeld door aardbevingsschade, zorgt voor een aantasting van de identiteit van het gebied.¹

Uit deze brede verkenning naar de toekomstbestendigheid van het gebouwde cultureel erfgoed, blijkt dat de restauratiebranche en de monumentenzorg een complex georganiseerde wereld is, waarin veel mensen in verschillende functies en vanuit verschillende organisaties betrokken zijn. Het voelde als een puzzel met veel stukjes die niet altijd vindbaar bleken te zijn. Aangenaam is het contact geweest met iedereen die ons heeft willen helpen in deze zoektocht en de grote betrokkenheid bij allen die we afgelopen half jaar hebben gesproken. Met deze verkenning hebben we geprobeerd een aantal knelpunten bloot te leggen en oplossingsrichtingen te formuleren. De uitkomsten uit bronnenonderzoek, de goede gesprekken en de discussies in de ateliers zijn vertaald in dit rapport. Wij vinden dat dit rapport voldoende inzichten geeft en als basis kan dienen voor beleid en verdere acties, om in gezamenlijkheid (overheid, bedrijven en onderwijspartijen) verdere stappen te kunnen zetten naar een toekomstbestendige restauratiebranche.

Onze hartelijke dank gaat uit naar de begeleidingscommissie, voor hun waardevolle inbreng: Mevr. Eefje van Duin, dhr. Jacko Engee, dhr. Michiel van Hunen, dhr. Henk Huberts, dhr. Hilke Janssen, mevr. Tamara Sloothaak en dhr. Maarten Vieveen.

In het bijzonder danken wij mevr. Gijsje Stephanus en dhr. Richard Veenstra voor hun waardevolle reflecties en aanvullingen en hun aanstekelijke betrokkenheid voor het cultureel erfgoed in Groningen.

Wij wensen Groningen een betekenisvol en toekomstbestendig cultureel erfgoed!

Kim Bode
Jelle Pama

¹ Sociaal Planbureau Groningen (31 mei 2018) *Literatuurstudie Maatschappelijke Gevolgen Bodemdaling*.

Samenvatting

De provincie Groningen heeft HanzePro gevraagd om een verkenning te doen naar de stand van zaken binnen de restauratiebranche in Groningen, met aandacht voor onderwijs, arbeidsmarkt en innovaties. Het doel van de verkenning is om te komen tot een gedragen beeld van de huidige situatie en wat vervolgens nodig is om de restauratiebranche in de provincie Groningen toekomstbestendig te maken. In het voorliggende rapport is de verkenning en haar uitkomsten beschreven.

Mate van complexiteit

In hoofdstuk 2 worden de doelstellingen, mate van complexiteit en uitgangspunten voor de uitvoering van deze verkenning nader toegelicht. De vraagstukken waar de restauratiebranche op het gebied van arbeidsmarkt, innovaties, (de borging van) het onderwijs en de praktijk voor staan zijn zeer divers en haken op verschillende wijzen op elkaar in. Tevens zijn er vele doelgroepen en organisaties betrokken en hebben zowel publieke als private instellingen invloed op het proces van innoveren en kennisoverdracht. De op zichzelf staande domeinen van arbeidsmarkt, onderwijs en innovaties, zijn zowel lokaal (provincie Groningen), regionaal (Noord-Nederland) als nationaal (Nederland) georganiseerd en tegelijkertijd onlosmakelijk met elkaar en aan overige aspecten van de sector verbonden. Dit maakt deze verkenning breed en complex. Daarnaast wordt de mate van complexiteit verhoogd door een versnipperd georganiseerde branche met veel verschillende partijen en belangen (publiek en privaat). Het was daarbij niet altijd duidelijk welke kennis wordt vastgelegd, welke partijen beschikken over welke kennis of over deze kennis zou moeten beschikken. Uit de verkenning blijkt ook dat informatie vaak niet eenduidig beschikbaar en actueel is.

Aanpak verkenning

In deze verkenning is de huidige situatie in de restauratiebranche geïnterpreteerd. Vervolgens wordt toegewerkt naar aanbevelingen voor de benodigde stappen om de transitie naar de gewenste situatie te realiseren. In hoofdstuk 3 is de aanpak omschreven. De in de uitvraag geschetste gewenste situatie is:

- voldoende gekwalificeerd personeel om aan de vraag te voldoen;
- optimale omstandigheden voor innovatie in de restauratiebranche;
- kennisborging van nieuwe kennis en innovaties binnen het onderwijs.

De verkenning richt zich tot vier thema's: de opgave(1), arbeidsmarkt(2), onderwijs(3) en innovaties(4) in de restauratiebranche in relatie tot Rijksmonumenten binnen de provincie Groningen, deels Noord-Nederland en indien relevant de rest van Nederland.

De methode die gebruikt is in deze verkenning is een kwalitatief onderzoek. De verkenning is gefaseerd uitgevoerd:

- deskstudie en interviews
- ateliers

Aan de hand van deskresearch, interviews en gesprekken met de belangrijkste stakeholders, is een beeld gevormd van de huidige situatie. Tijdens de deskstudie en interviews zijn meerdere bevindingen opgedaan die het behalen van de gewenste situatie mogelijk in de weg staan. Vervolgens zijn de huidige situatie en de bevindingen geëvalueerd in themagerichte ateliers. De ateliers hadden - naast het evalueren van de huidige situatie en de bevindingen - ook als doel de verschillende stakeholders meer met elkaar te verbinden en te sparren over oplossingsrichtingen. Tijdens de ateliers hadden de deelnemers de mogelijkheid elkaar beter te leren kennen en visies en standpunten uit te wisselen.

Bevindingen en conclusies

De resultaten van de verkenning zijn terug te vinden in hoofdstuk 4.

In hoofdstuk 5 wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste bevindingen.

Op basis van deze bevindingen en de uitkomsten van de ateliers, zijn de relaties tussen de verschillende bevindingen gelegd en overstijgende conclusies getrokken. De belangrijkste conclusies zijn:

1. *De opgave voor de restauratiebranche is onvoldoende in beeld om te bepalen welke capaciteit nodig is*

Relevante informatie ontbreekt en de aanwezige informatie kan niet met elkaar worden vergeleken waardoor de opgave voor Noord-Nederland onvoldoende in beeld is. Er kan slechts een globaal beeld geschetst worden van de huidige restauratieproductie en de te verwachten restauratieproductie voor de komende jaren. Dit rapport vormt daarmee de eerste bundeling dat de 'gaps of knowledge' in kaart brengt.

Zo is er wel bekend wat het aantal monumenten is en wat de staat van onderhoud en leegstand is. Echter is niet bekend op welke termijn en in welke omvang monumenten herbestemd en of verduurzaamd gaan worden. Ook de opgave rondom aardbevingsschade en versterken van monumenten is niet inzichtelijk voor de branche. Het is van belang om de omvang en aard van de opgave in beeld te hebben. Dit is bepalend voor de vraag naar arbeid en daarmee de werkgelegenheid in de sector. Voor een betrouwbaar beeld van de toekomstige behoefte aan restauratievaklieden en het daarbij behorende scholingsaanbod in Noord-Nederland, is het van belang meer inzicht te hebben in objectieve gegevens. Er zijn veel signalen, maar deze zijn niet onderbouwd met feitelijke getallen. Het beter in beeld krijgen van de opgave voor de komende jaren is de basis voor de te nemen stappen door bedrijven en het onderwijs.

2. *Structurele samenwerking ontbreekt*

De restauratiebranche valt onder de bouwsector, maar positioneert zichzelf als een separate sector. Binnen deze restauratiebranche zijn er veel verschillende partijen actief; bedrijven, onderwijs en overheid. Logischerwijs richt iedere partij zich op de eigen doelstellingen en taken. Tegelijkertijd bestaat er overlap in de doelstellingen van de verschillende partijen. Uit de verkenning blijkt dat er onder de stakeholders behoefte is aan meer samenhang, transparantie en coördinatie in de sector. Door het gebrek aan onderlinge samenwerking en afstemming wordt er niet alleen onvoldoende kennis gedeeld, ook zullen onvoldoende innovaties worden ontwikkeld. Deze innovaties heeft de branche nodig om het cultureel erfgoed toekomstbestendig te maken. Daarnaast is de samenwerking van belang voor het gericht realiseren van voldoende instroom van studenten en professionals.

3. *Er is geen programma en onvoldoende gezamenlijke visie over het onderwijsaanbod in Noord-Nederland.*

Het opleidingsaanbod in Noord-Nederland richt zich voornamelijk op de restauratie timmerman op mbo-niveau. Door onvoldoende instroom is het echter vaak onzeker of een opleiding kan starten. Op hbo en wo-niveau worden geen specifieke restauratie-opleidingen aangeboden in Noord-Nederland. Ook het bijscholingsaanbod is minimaal in Noord-Nederland. Uit de verkenning blijkt dat er behoefte is aan meer kennis en vaardigheden voor de restauratie-architecten, bouwkundig adviseurs en beleidsmakers. Daarnaast is het van belang dat er inhoudelijk meer gewerkt wordt aan een doorlopende leerlijn binnen het initieel onderwijs en is een samenwerking tussen mbo- en hbo-instellingen hierin essentieel. Doordat de opgave en de benodigde instroom niet in beeld is, is niet duidelijk hoe het onderwijsaanbod er voor de komende jaren inhoudelijk uit moet zien en hoe dit aanbod georganiseerd moet worden.

4. *Procesinnovaties is noodzakelijk om te komen tot innovaties.*

Bij veel projecten zijn overheden vaak niet goed en tijdig aangehaakt, waardoor eigenaren voor verrassingen komen te staan. Soms wordt al wel in een bouwteam gewerkt, maar is de RCE en/of de provincie onvoldoende betrokken. Dit zorgt vaak voor onduidelijkheid en vertraging met betrekking tot het vergunningstraject, doorlooptijden, wel of niet toestemming voor bepaalde wijzigingen, etc.. De gewenste innovaties worden dan vaak niet gerealiseerd.

5. *Kennis uit innovaties krijgen onvoldoende navolging.*

Er zijn verschillende opvattingen over de noodzaak van innovaties bij monumenten. Vanuit de Rijksdienst Cultureel Erfgoed is aangegeven dat innovaties nodig zijn om het gebouwde cultureel erfgoed toekomstbestendig te maken. Dit wordt ook gestimuleerd door middel van subsidieverstrekking. Tegelijkertijd is er bij medewerkers van overheden in de sector terughoudendheid bij het toepassen van nieuwe technieken in een monumentaal gebouw, omdat innovaties worden gezien als een bedreiging voor de monumentale waarde. Om innovatie te stimuleren worden pilotprojecten uitgevoerd. Vaak wordt vooraf

onvoldoende nagedacht over te bereiken doelstellingen, monitoring en kennisdeling. Integraal samenwerken vanaf de initiatieffase kan de kwaliteit en effectiviteit van maatregelen positief beïnvloeden. Deze procesinnovatie krijgt nog geen navolging. Daarnaast kan het optimaal delen van kennis uit innovaties voor een versnelling in het innovatievermogen van de sector realiseren.

Er is behoefte aan een meer gezamenlijke en gedragen visie op innovatie in cultureel erfgoed. Deze is er nu niet. Met de monumentale waarden als uitgangspunt is het belangrijk te weten onder welke voorwaarden welke nieuwe materialen en technieken toegepast kunnen worden, wat de kaders zijn en wat moet worden meegenomen in het integraal afwegingsproces. Uit de verkenning is gebleken dat er veel winst te behalen is in de integrale samenwerking.

6. *Er zijn twijfels over de kwaliteitsborging*

Voor het behoud van monumenten en het geleiden van innovaties is het van groot belang dat onderhoud en restauratiewerkzaamheden kwalitatief goed worden uitgevoerd. Vanuit de verkenning kwam een sterk geluid naar voren van zorgen over de kwaliteit van de uit te voeren werkzaamheden en de benodigde toezicht daarop. Uit de verkenning is gebleken dat de regionale overheden beperkt toezicht en handhaving uitvoeren en er onvoldoende kennis en kunde aanwezig is. Daarnaast is uit de verkenning gebleken dat specifieke nieuwe kennis vaak ontbreekt bij architecten en beleidsmakers. De betrokken partijen in de branche hebben een verschillend visie (en voeren een ander beleid) over hoe om te gaan met kwaliteitsborging.

Aanbevelingen

Op basis van de bevindingen en conclusies worden in hoofdstuk 6 een aantal aanbevelingen gedaan en verder toegelicht. Samengevat betreft het de volgende aanbevelingen:

1. Opzetten van een structurele monitoring van de arbeidsmarktsituatie en trends van de restauratiebranche in Noord-Nederland zowel kwantitatief als kwalitatief.
2. Opstarten van een overlegstructuur met alle betrokken partijen om te komen tot een gezamenlijk visie en beleidsplan voor de restauratiebranche in Noord-Nederland.
3. Inrichten van een coördinatiepunt met de huidige betrokken partijen om te komen tot een gezamenlijk onderwijs- en kennisprogramma voor leerlingen, studenten en professionals.
4. Ontwikkelen van een uniforme routekaart over de verschillende processen

5. Opzetten van een structurele landelijke monitoring en kennisdeling van innovaties bij monumenten.
6. Opstarten dialoog over de kwaliteit in de branche, waarbij het Rijk en de provincie sturend kan zijn.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
2. Doelstelling	2
3. Aanpak	4
4. Resultaten	6
4.1 Restauratiebranche	6
4.2 Opgave	9
4.3 Arbeidsmarkt	16
4.4 Onderwijs	23
4.5 Innovaties	29
5. Bevindingen en conclusies	33
5.1 Overzicht van de belangrijkste bevindingen	33
5.2 Conclusies	35
6. Aanbevelingen	38
7. Financieringsmogelijkheden	42
Bronnenlijst	43
Bijlagen	45
Bijlage I : Overzicht interviews	45
Bijlage II: Betrokken stakeholders en hun positie	46
Bijlage III: Verslag Atelier 'Arbeidsmarkt en de restauratiebranche'	49
Bijlage IV: Verslag Atelier 'Onderwijs en de restauratiebranche'	53
Bijlage V: Verslag Atelier 'Innovatie en de restauratiebranche'	58
Bijlage VI: Overzicht monumenten en aantallen	63
Bijlage VII: Staat van onderhoud erfgoed provincie Groningen	65
Bijlage VIII: Omzetcijfers vanuit voorgaande studies	66
Bijlage IX: Onderwijsaanbod restauratie en instroomaantallen MBO	71
Bijlage X: Ervaringen uit pilotprojecten	74

1. Inleiding

De restauratiebranche is onderdeel van de bouwsector en is gericht op het behoud van gebouwd Cultureel Erfgoed in Nederland. De branche kenmerkt zich door de speciale zorg en aandacht aan monumenten, dat door de vaak eeuwenoude materialen en technieken, vraagt om specifieke kennis en specialistisch vakmanschap. Voor het werken aan monumentale gebouwen geldt een aparte wet en regelgeving, wat de werkzaamheden anders maken dan bij reguliere bouwwerkzaamheden. Binnen de sector zijn veel verschillende overheden, (branche)organisaties en bedrijven actief.

De provincie Groningen heeft HanzePro gevraagd om een verkenning te doen naar de stand van zaken binnen de restauratiebranche in Groningen, met aandacht voor onderwijs, arbeidsmarkt en innovaties. Het doel van de verkenning is om te komen tot een realistisch en gezamenlijk beeld van de huidige situatie en wat vervolgens nodig is om de restauratiebranche in de provincie Groningen toekomstbestendig te maken. In het voorliggende rapport is de verkenning en haar uitkomsten beschreven.

Toelichting meervoudige opgave:

De opgave voor de restauratiebranche in Groningen is deels anders dan in de rest van Nederland. Door de aardbevingen als gevolg van de gaswinning zijn veel monumenten beschadigd. Deze moeten worden hersteld en versterkt. Hieronder vallen rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden. De afgelopen jaren zijn een beperkt aantal monumentale gebouwen versterkt. Naast het aardbevingsbestendig maken speelt - net als in de rest van Nederland - de energietransitie. Dit vraagt om een behoorlijke ingreep met betrekking tot het verduurzamen van gebouwen die mogelijk een prominente plek innemen in beeldbepalende gezichten. Werkzaamheden zoals bouwkundige en installatietechnische ingrepen die gevolgen hebben voor de verschijningsvorm en het binnenklimaat wat indirect behoud van waardevolle materialen kunnen beïnvloeden. Bij monumentale panden speelt ook nog specifiek het thema herbestemmen. Deze uitdagingen komen bovenop de reguliere werkstroom van restauratie en onderhoudswerkzaamheden.

Ondertussen is het voor de bouwsector steeds lastiger geworden om aan medewerkers te komen. Voor de restauratiebranche is dat mogelijk nog nijpender. Daarnaast moeten de vakmensen en professionals voldoende kennis en kunde hebben om uitvoering te geven aan werkzaamheden binnen de veranderende opgave. De onderwijssector moet zich hierop aanpassen. Ook vraagt de veranderende opgave om innovaties in de restauratiebranche.

2. Doelstelling

In deze verkenning wordt de huidige situatie in de restauratiebranche geïnventariseerd. Vervolgens wordt toegewerkt naar aanbevelingen voor de benodigde stappen om de transitie naar de gewenste situatie te realiseren.

De in de uitvraag geschetste gewenste situatie is:

- voldoende gekwalificeerd personeel in de restauratiebranche om aan de vraag te voldoen;
- optimale omstandigheden voor innovatie in de restauratiebranche;
- kennisborging van nieuwe kennis en innovaties binnen het onderwijs.

Mate van complexiteit

De vraagstukken waar de restauratiebranche op het gebied van arbeidsmarkt, innovaties, (de borging van) het onderwijs en de praktijk voor staan zijn zeer divers en haken op verschillende wijzen op elkaar in. Tevens zijn er vele doelgroepen en organisaties betrokken en hebben zowel publieke als private instellingen invloed op het proces van innoveren en kennisoverdracht. Dit maakt deze verkenning breed en complex. Daarnaast wordt de mate van complexiteit verhoogd door:

- een versnipperd georganiseerde branche met veel verschillende partijen en belangen (publiek en privaat);
- de informatie is niet altijd beschikbaar, actueel of overzichtelijk doordat dit is verspreid over verschillende plekken. Er is een gebrek aan overzicht;
- de op zichzelf staande domeinen van arbeidsmarkt, onderwijs en innovaties, die zowel lokaal (provincie Groningen), regionaal (Noord-Nederland²) als nationaal (Nederland) georganiseerd zijn en tegelijkertijd onlosmakelijk verbonden zijn aan elkaar en aan overige aspecten van de sector.

Uitgangspunten verkenning

Binnen het tijdsbestek voor deze verkenning en bovengenoemde mate van complexiteit is de scope van de verkenning als volgt afgebakend:

De verkenning richt zich in de kern tot vier thema's:

- de opgave(1), arbeidsmarkt(2), onderwijs(3) en innovaties(4) in de restauratiebranche in relatie tot Rijksmonumenten binnen de provincie Groningen, deels Noord-Nederland en indien relevant de rest van Nederland;

De verkenning richt zich niet op:

- gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden, tenzij relevant óf deze bij de verkenning naar voren kwamen;

² Onder Noord-Nederland wordt in dit rapport bedoeld: Friesland, Groningen en Drenthe.

- vraagstukken met betrekking tot de kwaliteitsborging in de uitvoering van werkzaamheden, monumenteigenaren, wet en regelgeving en subsidiemogelijkheden voor monumenteigenaren, tenzij relevant óf deze bij de verkenning naar voren kwamen.

3. Aanpak

Voor de aanpak is het van belang om kennis en inzichten van alle belanghebbenden in te zetten. Dit is als uitgangspunt voor de aanpak genomen. De aanpak voor de verkenning is hieronder nader toegelicht.

De huidige situatie is in beeld gebracht aan de hand van de volgende thema's:

- opgave
- arbeidsmarkt
- onderwijs
- innovaties

Om de huidige situatie in beeld te brengen zijn antwoorden nodig om de verschillende vragen binnen opgave, arbeidsmarkt, onderwijs en innovaties te kunnen beantwoorden. Dit betreft onder andere;

- hoeveel omzet is er in de restauratiebranche?;
- wat is de arbeidsmarktsituatie op dit moment?;
- hoeveel professionals zijn nu werkzaam in de branche?;
- waar is krapte en naar welke professionals is veel vraag?;
- wat is de verwachting voor de toekomst?;
- welke opleidingen worden aangeboden en wat is de instroom?;
- hoeveel wordt er geïnnoveerd en welke innovaties zijn noodzakelijk?

De methode die is gekozen is kwalitatief onderzoek om de bestaande beschikbare data en kennis te verzamelen en aanvullend verdiepend onderzoek te doen naar opvattingen en oplossingsrichtingen via interviews en ateliers met aandacht voor kennisdeling en netwerkvorming.

De verkenning is gefaseerd uitgevoerd, door middel van:

- deskstudie en interviews
- ateliers

Aan de hand van deskresearch, interviews en gesprekken met de belangrijkste stakeholders tijdens de deskresearch (zie bijlage I voor lijst geïnterviewden) is een beeld gevormd van de huidige situatie. Tijdens de deskstudie en interviews zijn meerdere bevindingen opgedaan die het behalen van de gewenste situatie mogelijk in de weg staan. Vervolgens zijn de huidige situatie en de bevindingen geëvalueerd in themagerichte ateliers.

De ateliers hadden - naast het evalueren van de huidige situatie en de bevindingen - ook als doel de verschillende stakeholders meer met elkaar te verbinden. Tijdens de ateliers hadden de deelnemers de mogelijkheid elkaar beter te leren kennen en visies en standpunten uit te wisselen.

Per atelier zijn de bevindingen vanuit elk thema met de stakeholders gedeeld en is gekomen tot een gezamenlijk gedragen beeld van de huidige situatie. Aansluitend hebben de deelnemers per atelier nagedacht over oplossingsrichtingen voor het atelierthema. Ook zijn mogelijke succes- en knelpunten besproken. Korte verslagen van de ateliers zijn weergegeven in de bijlage (zie bijlage II,III en IV). Daarnaast zijn de uitkomsten vanuit de deskresearch en ateliers verwerkt in onderhavig rapport.

Per atelier is de deelnemerssamenstelling zorgvuldig afgestemd met de opdrachtgever, begeleidingscommissie en tijdens interviews. In de ateliers zijn daarnaast sprekers ingezet om specifieke inhoudelijke kennis te delen met alle betrokkenen.

Ten tijde van de uitvoering van de verkenning had de, door de provincie Groningen samengestelde, begeleidingscommissie een belangrijke rol. Deze begeleidingscommissie is op regelmatige basis geïnformeerd over de voortgang en aanpak van de verkenning en heeft daarin bijgedragen aan relevante kennis en input. De begeleidingscommissie bestaat uit een vertegenwoordiging van de volgende partijen: Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Vereniging Restauratie Noord, Restauratie OpleidingsProjecten-Noord, Kenniscentrum NoorderRuimte, EPI-kenniscentrum, Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven, Libau en Hanzehogeschool Groningen.

De uitvoering van deze verkenning betrof de periode september 2019 tot april 2020.

4. Resultaten

Een beeld van de huidige situatie is geschetst aan de hand van de deskresearch, interviews en ateliers. De huidige situatie is vervolgens geanalyseerd en de bevindingen staan in dit hoofdstuk per categorie verwoord met een korte toelichting. Voor de verdieping van sommige bevindingen wordt verwezen naar de bijlagen.

Allereerst wordt overzicht gegeven van de partijen in de restauratiesector (4.1), daarna worden de bekende gegevens over de opgave voor Noord-Nederland en specifiek Groningen in beeld gebracht (4.2.), vervolgens worden de arbeidsmarktgegevens in Noord-Nederland belicht (4.3). Het onderwijsaanbod in Noord-Nederland en instroom bevorderende activiteiten worden toegelicht in de paragraaf over onderwijs (4.4), tot slot wordt bekeken in hoeverre innovaties en de restauratiebranche samengaan (4.5).

4.1 Restauratiebranche

Met de restauratiebranche zijn diverse sectoren en vele partijen gemoeid. Figuur 1 geeft hier een verkorte weergave van de belangrijkste stakeholders voor de restauratiebranche in Noord-Nederland ingedeeld naar categorie. Een uitwerking van de belangrijkste stakeholders en hun huidige positie zijn opgenomen in bijlage I.

Overheid	Bedrijven	Onderwijs	Overig
<ul style="list-style-type: none">•OCW•RCE•Provincie Groningen•Gemeenten	<ul style="list-style-type: none">•VRN•CRN•Vakverenigingen en platformen•niet verenigde bedrijven	<ul style="list-style-type: none">•ROP Nederland•ROP Noord-Nederland•NCE•Regionale opleiders mbo, hbo, wo, post-initieel•Erfgoedacademie•SBB	<ul style="list-style-type: none">•Monument-eigenaren•Libau•Monumentencommissie•Monumentenwacht•Erfgoedloket•Kenniscentrum Herbestemming noord•Stichting DBF•SCR•ERM

Figuur 1: weergave stakeholders restauratiebranche Noord-Nederland

Bevindingen restauratiebranche

- ★ *De restauratiebranche is een niche binnen de bouwsector en voert haar werkzaamheden uit binnen de kaders van de erfgoedbranche. Dit levert in specifieke situaties een spanningsveld op.*

De restauratiebranche wordt gezien als een specialisme binnen de bouwsector. Veel bedrijven hebben restauratiewerkzaamheden als neventaak in hun portefeuille. Aangegeven wordt dat ook reguliere bedrijven, zonder restauratiespecialisme en ervaring, restauratiewerkzaamheden als nevenwerkzaamheden erbij doen op het moment dat de

werkzaamheden in de reguliere bouw afnemen of dat een opdrachtgever met een specifieke restauratievraag komt. Hierbij speelt dat de financiële opbrengst voor opdrachten in de reguliere bouw relatief hoger is dan de opbrengst voor restauratieopdrachten. Zie ook het verslag 'arbeidsmarkt en de restauratiebranche' in bijlage III.

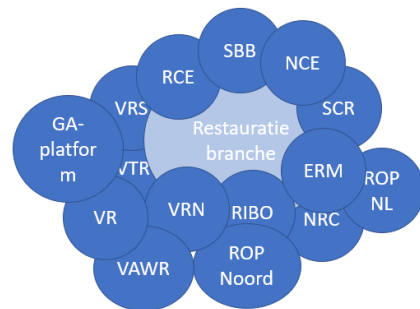
De procedures en uitvoering bij de restauratiewerkzaamheden wijken af van de reguliere bouwwerkzaamheden. Daarbij zijn diverse organisaties, zoals de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Monumentenwacht, Libau en overheid op landelijk en of regionaal niveau vanuit de erfgoedsector betrokken bij de verschillende processen en werkzaamheden aangaande monumenten, zoals de subsidieverlening, vergunningverlening en de planvorming.

Het spanningsveld komt naar voren voor welke type werkzaamheden en onderdelen op welk moment in het proces een restauratiespecialist noodzakelijk en of wenselijk is. Is een regulier bouwbedrijf bijvoorbeeld in staat om onderhoudswerkzaamheden aan monumenten te verrichten?

★ *De restauratiebranche is versnipperd georganiseerd en is niet transparant.*

De behoefte van uitvoerende restauratiepartijen (bouwbedrijven, voegbedrijven, metselaars, stukadoors etc.) om zich per vakgebied te verenigen op regionaal of op landelijk niveau, dan wel op het vlak van certificering heeft geresulteerd in een grote hoeveelheid verenigingen en platforms binnen een relatief klein onderdeel van de bouwsector.³

Daarnaast zijn ook overig betrokken organisaties nationaal en regionaal georganiseerd en wordt er veelvuldig gebruik gemaakt van afkortingen voor de naamgeving van de organisaties. Het is voor de buitenwereld hierdoor niet duidelijk wie welke rol heeft en welke doelstellingen worden nagestreefd.

Figuur 2: afkortingengebruik diverse partijen

³ Let wel: niet elk bedrijf is gecertificeerd en niet elk bedrijf heeft zich aangesloten bij een vereniging of platform.

- ★ *Er wordt geen duidelijke gezamenlijke invulling gegeven aan het behalen van de doelstellingen om instroom in het onderwijs te bevorderen en voldoende restauratievakmanschap op de arbeidsmarkt te borgen.*

De diverse partijen zoals overheidsorganisaties, brancheverenigingen, platforms en onderwijsinstellingen en aanbieders regionaal en landelijk zetten zich allen in voor het behoud van restauratievakmanschap en het stimuleren van instromers en studenten. Dit doen de partijen ieder voor zich en op eigen wijze.

- ★ *Er zijn zorgen in de restauratiebranche over de kwaliteit van het uitgevoerde werk.*

Uit de interviews en de ateliers blijkt dat de betrokken partijen zich zorgen maken over de kwaliteit van het uitgevoerde werk door bedrijven en onderaannemers. Kwaliteitsborging wordt binnen de branche gestimuleerd door certificering. Er bestaan twee certificeringsregisters, de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM) en de Stichting Certificering Restauratie (SCR). Certificering voor het mogen uitvoeren van restauratiewerkzaamheden is echter niet verplicht. Ondanks certificering is er ook twijfel over de gewenste kwaliteit van de uitgevoerde werkzaamheden door gecertificeerde bedrijven in het noorden.

- ★ *Het imago van de restauratiebranche is niet aantrekkelijk.*

In de verschillende gesprekken met stakeholders komt naar voren dat het imago van de restauratiebranche conservatief is en onvoldoende mee gaat in de huidige tijdsgeschiedenis. Dit komt volgens de stakeholders onder andere door het deels ontorechte beeld dat er weinig vernieuwing mogelijk - en toegestaan - is bij werkzaamheden aan een monumentaal gebouw. Dit imago is volgens de stakeholders niet bevorderlijk voor de instroom in het onderwijsaanbod en nieuwe instroom op de arbeidsmarkt. De volgende woorden zijn gebruikt om de branche te omschrijven: 'stoffig', 'traditioneel', 'behoudend' en 'ouderwets'. Mogelijk draagt het enkel gebruikmaken van afkortingen in de naamgeving van organisaties ook niet bij ten behoeve van het imago. Het kost mogelijke geïnteresseerden (studenten of professionals) moeite om de branche te leren kennen, waardoor de drempel hoger ligt om in te stromen.

Uit de interviews en ateliers blijkt dat er in de praktijk indrukwekkende projecten met nieuwe technieken en materialen worden uitgevoerd. Dit in beeld brengen en ook in het onderwijs integreren kan helpen het meer conservatieve imago van de sector om te buigen naar een hippe sector waarin vakmanschap hoog in het vaandel staat. Vooral de inzet van digitale technieken is in het huidige tijdsgewricht aansprekend voor de jeugd. Stichting RIBO, Scholing, Restauratie en Innovatie in de bouw in Overijssel heeft hierin ervaring en merkt het positieve effect op de instroom in het onderwijsaanbod.

4.2 Opgave

Naast rijksmonumenten zijn er provinciale monumenten, gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten en beschermde stads- en dorpsgezichten (zie bijlage VI). Deze monumenten moeten allemaal worden onderhouden, mogelijk worden verduurzaamd en soms ook worden herbestemd. Vanuit de verschillende interviews en de ateliers kwamen duidelijke signalen naar voren dat de opgave voor Noord-Nederland groter is dan de restauratiebranche momenteel aan zou kunnen.

In deze paragraaf zijn bevindingen opgenomen die inzicht geven in wat bekend is over de omvang en aard van de opgave voor de komende jaren. Het betreft gegevens over het aantal monumenten, de staat van onderhoud en leegstand van monumenten, verwachte herbestemming, verwachte omzet voor extra onderhoud en versterken van monumenten als gevolg van aardbevingen en subsidies. De provincie Groningen is voornamelijk verantwoordelijk voor de staat van de rijksmonumenten in haar provincie. Voor de regionale bedrijven en de lagere overheden zijn echter ook gemeentelijke monumenten en beeldbepalende en karakteristieke gebouwen in Noord-Nederland van belang. Om deze reden zijn ook de aantallen van de provincies Friesland en Drenthe meegenomen in de opgave voor de regio.

★ *Het aantal monumentale gebouwen, wordt niet centraal en eenduidig bijgehouden.*

Tabel 1 toont een overzicht van de aantallen monumentale gebouwen in Noord-Nederland. Er worden op de verschillende officiële websites verschillende aantallen vermeld.

Tabel 1 weergave aantallen monumentale gebouwen in Noord-Nederland verschillende bronnen.

Monument	Groningen	Friesland	Drenthe
Rijksmonument	2684 (1) 2550 (2)	4356 (1) 4137 (2)	1380 (1) 1277 (2)
Provinciaal monument	--	--	307 (2)
Gemeentelijk monument	1123 (1) 872 (2)	1744 (2)	376 (2)
Gemeentelijk monument light	196 (1)	--	--
Karakteristiek	3399 (1)		
Beeldbepalend/beschermde stads-of dorpsgezicht	31 (1) 47 (2)	64 (2)	31 (2)

Bronnen: (1) : Staat van Groningen, maart 2020⁴ (2) : RCE De Erfgoedmonitor, maart 2020⁵

⁴ www.destaatvangroningen.nl/erfgoedmonitor.html.

⁵ www.erfgoedmonitor.nl.

Bevindingen opgave staat van onderhoud en restauratie

- ★ *De overheid stimuleert planmatig onderhoud.*

Het onderhoud van een monumentaal gebouw kost geld. Door de hoge kosten stellen eigenaren of bewoners onderhoud soms uit. Dit heeft een averechts effect. Het niet uitvoeren van planmatig onderhoud leidt op de lange termijn tot aanzienlijk hogere kosten door restauratiewerkzaamheden om dit achterstallig onderhoud en verval te herstellen. In de jaren 2006 t/m 2012 heeft de rijksoverheid aanvullende subsidies verstrekt om restauratie- en onderhoudsachterstanden terug te dringen. Inmiddels ligt de onderhoudsstaat van monumenten op het gewenste niveau en ligt het accent van het rijksbeleid op dit moment bij planmatig onderhoud en restauraties om de achterstand niet opnieuw op te laten lopen. Hiertoe stelt de rijksoverheid niet langer een aanvullend budget beschikbaar om die achterstand in te lopen. Daarnaast wordt ook verduurzaming en herbestemming van monumenten gestimuleerd om kostbare ingrijpende restauraties en leegstand en achteruitgang te voorkomen.⁶

- ★ *De Erfgoedmonitor van de provincie Groningen geeft inzicht in de fysieke staat van het gebouwde erfgoed. Nog niet elk monument is beoordeeld en opgenomen in de erfgoedmonitor.*

Om te bepalen wat er nodig is voor behoud en (her)ontwikkeling van het gebouwde erfgoed, heeft de provincie Groningen een Erfgoedmonitor in het leven geroepen.⁷ In deze monitor wordt de staat van het gebouwde erfgoed in beeld gebracht. Dit vormt de basis voor beleidsmatige keuzes en hoe er het beste ingezet kan worden op het behoud van cultureel erfgoed in de provincie Groningen. Het is de bedoeling dat de Erfgoedmonitor de komende jaren structureel en periodiek geactualiseerd zal worden zodat ook trends in beeld komen.

Deze Erfgoedmonitor is momenteel nog niet compleet. Er zijn sinds begin 2020 ruim 8.000 objecten beoordeeld en opgenomen in de erfgoedmonitor.⁸ Hieronder vallen rijksmonumenten, karakteristieke en beeldbepalende panden, gemeentelijke monumenten en gemeentelijke monumenten licht. Het aantal karakteristieke en beeldbepalende panden is nog niet compleet.

In het aardbevingsgebied hebben gemeenten van de provincie Groningen de afgelopen jaren karakteristieke panden aangewezen, welke een beschermde status hebben gekregen. Naar verwachting brengt dit extra werkzaamheden met zich mee voor onderhoud en restauratie. Het aantal karakteristieke gebouwen is momenteel 3.399 (De Staat van Groningen, maart 2020) en neemt naar verwachting van de provincie Groningen toe tot ca. 10.000 in 2021. Welke workflow hieruit voortkomt is niet inzichtelijk.

⁶ EIB.(mei 2016). *Instandhouding van monumenten*.

⁷ www.destaatvangroningen.nl/erfgoedmonitor.html.

⁸ Betreft de stand op 1 maart 2020.

- ★ Een deel van de opgave met betrekking tot achterstand onderhoud en leegstand van monumenten in de provincie Groningen is inzichtelijk, de gevolgen voor de workflow niet.

Tabel 2 laat zien dat in de provincie Groningen 180 monumenten in slechte staat van onderhoud en 864 monumenten in matige staat van onderhoud verkeren. Tabel 3 laat zien dat in de provincie Groningen 150 leegstaande monumenten zijn. Zie ook bijlage VII.

Tabel 2 Staat van onderhoud volgens de Erfgoedmonitor (stand maart 2020).

Monument	Aantal	Onderhoud	Onderhoud
	Beoordeeld	Slecht	Matig
Rijksmonument	2684	96	355
Gemeentelijk monument	1123	27	156
Gemeentelijk monument light	196	2	31
Karakteristiek	3399	53	320
Beeldbepalend	31	2	2
Totaal	7433	180	864

Bron: erfgoedmonitor Provincie Groningen, www.destaatvangroningen.nl.

Tabel 3 Leegstand volgens de Erfgoedmonitor (stand maart 2020).

Monument	Monumenten	Monumenten	% Leegstand
	Beoordeeld	Leegstaand	tov beoordeeld
Rijksmonument	2253	58	3
Gemeentelijk monument	1053	24	2
Gemeentelijk monument light	195	0	0
Karakteristiek	3004	67	2
Beeldbepalend	31	1	3
Totaal	6536	150	

Bron: erfgoedmonitor Provincie Groningen, www.destaatvangroningen.nl.

De aantallen met betrekking tot achterstand onderhoud en leegstand zijn grotendeels inzichtelijk. Wat deze aantallen echter betekenen in de zin van werk voor restauratiebedrijven is niet inzichtelijk. Leegstand kan een direct gevolg hebben op de staat van onderhoud. Leegstaande gebouwen gaan in de praktijk sneller achteruit dan gebouwen die in gebruik zijn. Wat de totale opgave is voor onderhoudswerkzaamheden, restauratie,

herbestemming en verduurzaming van deze leegstaande gebouwen (type, verwachte kosten, voortgang) is niet bekend.

Bevindingen opgave herbestemmen en verduurzamen

- ★ *Omvang opgave herbestemmen en verduurzamen van monumenten is onvoldoende in beeld voor de erfgoedsector.*

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) voert sinds 2009 beleid om herbestemming van monumenten te stimuleren. Een van de stimuleringsmaatregelen is een speciale subsidieregeling voor onderzoek naar de haalbaarheid van herbestemming en voor het nemen van noodmaatregelen. De noodmaatregelen zijn bedoeld om het monument tijdens de planvorming wind- en waterdicht te houden. De regeling is in 2011 gestart onder de naam Subsidieregeling Stimulering Herbestemming Monumenten. De omvang van de herbestemming van projecten in Noord-Nederland is niet in beeld voor de erfgoedsector

Op 21-2-2019 is er een overeenkomst afgesloten tussen het ministerie OCW en diverse overheden en maatschappelijke organisaties; de zogenaamde Erfgoed Deal.

In de Erfgoed Deal worden afspraken gemaakt over het behoud en het gebruik van erfgoed bij de grote ruimtelijke opgaven van dit moment: energietransitie en verduurzaming, klimaatadaptatie en stedelijke groei en krimp. Initiatieven en projecten worden vanuit de Erfgoed Deal financieel ondersteund en bij elkaar gebracht in een uitvoeringsprogramma. De Erfgoed Deal is een samenwerkingsverband tussen de ministeries OCW, BZK, IenW en LNV, Interprovinciaal Overleg (IPO), Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), Federatie Grote Monumentengemeenten, Federatie Instandhouding Monumenten, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, LandschappenNL, het Rijksvastgoedbedrijf en de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit. Voor de Erfgoed Deal is € 40 miljoen beschikbaar. Hoe groot de opgave vanuit de Erfgoed Deal voor Noord-Nederland is, is onvoldoende inzichtelijk voor de erfgoedsector.

Naar aanleiding van het onderzoek 'Toekomst Oldambtster boerderijen' (Libau, mei 2019), worden door de gemeente Oldambt plannen gemaakt om ca. 250 boerderijen binnen de gemeente te behouden voor de toekomst. De boerderijen zullen naar verwachting verduurzaamd en voor een groot deel herbestemd gaan worden. Deze opgave zal een groot aantal jaren in beslag nemen. De actuele stand hiervan is niet bekend.

Voor steeds meer vrijkomende kerkgebouwen moet gezocht worden naar een nieuwe bestemming. Een op de vijf kerkgebouwen in Nederland is niet meer in gebruik als kerk. Van de bijna 6900 kerken in Nederland hebben een kleine 1400 een nieuwe bestemming gekregen.⁹ Omdat het om bijzondere gebouwen gaat die zich lang niet altijd eenvoudig laten aanpassen, verloopt herbestemming vaak moeizaam. Dit speelt extra in krimpgebieden, waar niet eenvoudig een nieuwe gebruiker of eigenaar is te vinden. Wat het vrijkomen van

⁹ Trouw, juni 2019, www.trouw.nl/kerkenonderzoek.

kerkgebouwen in Noord-Nederland betekent voor de daar uitvolgende workflow op welke termijn is niet inzichtelijk.

Bevindingen opgave aardbevingen

- ★ *Omvang werkzaamheden voor schadeherstel en de versterkingsopgave voor monumenten is niet inzichtelijk voor de erfgoedsector.*

In het rapport 'Erfgoedprogramma' (NCG, april 2019) wordt de voortgangsrapportage en de geactualiseerde beleidsagenda voor de versterkingsopgave in Groningen voor de periode 2019-2022 weergegeven.¹⁰ Door de reductie van de gaswinning - en daarmee de mogelijke verlaging van de aardbevingsdreigingen - is het niet duidelijk wat voor invloed dit heeft op de versterkingsopgave.

Gegevens over de omvang in de werkzaamheden voor schadeherstel en de versterkingsopgave voor monumentale gebouwen in Groningen zijn niet in beeld bij de Provincie Groningen. Deze gegevens zijn echter wel bekend bij de organisaties Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen (TCMG), de voormalige organisatie Centrum Veilig Wonen (CVW) en de Nationaal Coördinator Groningen (NCG). Deze gegevens worden echter niet gedeeld.

In 2018 heeft Libau - in opdracht van NCG - een onderzoek gedaan naar het benodigd budget voor het planmatig, uitgesteld en achterstallig onderhoud van monumentale gebouwen in het aardbevingsgebied van Groningen. Op dit moment is het onduidelijk wat er met de conclusies uit dit rapport gedaan wordt en wat dit voor de daar uitvolgende workflow betekent.

Bevindingen opgave omzetcijfers

- ★ *De opgave is op basis van omzetcijfers niet in beeld te brengen.*

De totale omzet van de afgelopen jaren en de te verwachten omzet voor de restauratiebranche voor de komende jaren is niet bekend. Navraag bij Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Economisch Instituut voor de Bouw, Bouwend Nederland, Provincie Groningen, Vereniging Restauratie Noord en Libau hebben niet geresulteerd in actuele en volledige gegevens over de omzetcijfers of verwachtingen in omzet voor de restauratiebranche.

Om enig 'gevoel' te krijgen bij de omzetcijfers in de restauratiebranche, zijn hieronder een aantal relevante bevindingen uit verschillende onderzoeksrapporten en bronnen opgenomen. Deze cijfers zijn niet bij elkaar op te tellen. Soms betreft het regionaal en soms landelijk. De omzetcijfers van de bedrijven verenigd in Vereniging Restauratie Noord zijn niet bekend.

Zie ook bijlage VIII.

¹⁰ Nationaal Coördinator Groningen (NCG) (april 2019). *Erfgoedprogramma 2017-2021*.

- Binnen het landelijke GA Platform Restauratie zijn 360 restauratiebedrijven vertegenwoordigd, die in 2018 gezamenlijk een jaarmzet hadden van € 325 miljoen, waarvan circa € 180 miljoen de restauratie van monumenten betreffen.¹¹
- Het kabinet investeert van 2018 t/m 2021 totaal € 325 miljoen extra in cultureel erfgoed, waarbij het grootste deel in de vorm van subsidies voor monumenteigenaren beschikbaar wordt gesteld.¹²
- Het kabinet investeert van 2018 t/m 2021 totaal € 15 miljoen extra in cultureel erfgoed in Groningen, ten behoeve van het versterken van Groningse monumenten. Het gaat hierbij om extra gelden voor zorgvuldige aanpak schadeherstel en waar nodig versterken van Groningse monumenten.
- De kosten voor het planmatig uitgesteld en achterstallig onderhoud voor een groot aantal monumenten in Groningen, als gevolg van de aardbevingsschade, is geraamd op € 73 miljoen binnen de 0,2 pga-contour. Doorgerekend naar het gehele aardbevingsgebied, komt het onderhoudsbudget volgens deze modelmatige benadering uit op € 300 miljoen.¹³

In een aantal interviews is gesproken over de verwachtingen voor het planmatig uitgesteld en achterstallig onderhoud van monumenten en het aantal te versterken monumentale gebouwen. Omdat het aardbevingsdossier politiekgevoelig en bewezen onvoorspelbaar is, kan niemand een betrouwbare indicatie geven over deze omzetverwachting.

- De instandhoudingsproductie in Nederland is de afgelopen jaren teruggebracht van € 407 miljoen in 2014 naar een niveau van ongeveer € 361 miljoen in 2020 (prijspeil 2014).¹⁴

Zonder subsidies is het onderhouden, restaureren of herbestemmen van een monumentaal gebouw voor veel eigenaren vaak te kostbaar en niet mogelijk. Vanwege het belang van de overheid voor het behoud van cultureel erfgoed voorziet zij in verschillende subsidies voor monumenteigenaren. Een groot deel van de omzet in de restauratiebranche is daarmee subsidie gedreven. Hiermee is de subsidieverstrekking een mogelijke indicator voor de te verwachten omzet. Onderstaand een overzicht van verstrekte subsidies. Zie ook bijlage VIII.

- Voor haalbaarheidsonderzoek herbestemming werden in de periode 2011-2017 in Nederland in totaal 2.763 subsidieaanvragen ingediend. Van 2014 tot en met 2017 is er in totaal € 8.224.078 aan subsidie verleend. In de jaren 2011 tot en met

¹¹ EIB (2018) Gespecialiseerde restauratiebedrijven in beeld.

¹² Beleidsbrief 'Erfgoed telt', Ministerie van OCW, 22-6-2018.

¹³ Inventarisatie benodigd budget monumenten aardbevingsgebied; Libau; januari 2018.

¹⁴ Rapport Instandhouding van monumenten; EIB; mei 2016.

2017 zijn voor wind- en waterdicht maken in totaal 282 aanvragen ingediend en is er € 2.929.444 aan subsidie verleend.¹⁵

- In Groningen is in 2018 en 2019 totaal bijna € 18 miljoen uitgekeerd aan subsidies voor regulier onderhoud en groot onderhoud.
 - Subsidies Regulier Onderhoud Rijksmonumenten (RORG) – 2018 en 2019
Totaal subsidie RORG: € 8,7 miljoen
 - Subsidies Groot Onderhoud waaronder Restauratie Rijksmonumenten (GRRG) – 2018 en 2019
Totaal subsidie GRRG: € 9,1 miljoen
Totaal projectkosten: : € 20,5 miljoen (betreft 65 projecten)

- Voor de provincie Groningen is vanuit de landelijke regeling Subsidies Instandhouding Monumenten (SIM) ca. € 4 miljoen uitgekeerd in 2019.

¹⁵ Erfgoedmonitor, publicatie november 2019.

4.3 Arbeidsmarkt

Voor de veranderende en de verwachte in omvang toenemende opgave voor de restauratiebranche in Noord-Nederland is voor deze verkenning inzicht in de huidige arbeidsmarktsituatie nodig. Hoeveel mensen, binnen welk vakgebied en op welk niveau zijn nu werkzaam in de restauratiebranche in de provincie Groningen? In hoeverre worden de werkzaamheden in Noord-Nederland uitgevoerd door regionale bedrijven of worden deze ook uitgevoerd door bedrijven van buiten de regio? Aan welke kwalificaties is behoefte? In hoeverre is er sprake van krapte of spanningen? In hoeverre wordt verwacht dat nieuwe expertise nodig is of mensen omgeschoold moeten worden?

In deze paragraaf zijn de bevindingen opgenomen die inzicht geven in wat bekend is over de arbeidsmarktsituatie in de provincie Groningen en Noord-Nederland. Daarnaast wordt ook verwezen naar het verslag met betrekking tot het atelier arbeidsmarkt in bijlage III.

Bevindingen arbeidsmarktgegevens

- ★ *De huidige arbeidsmarktsituatie is onvoldoende in beeld te brengen, zowel landelijk als regionaal.*

Navraag bij diverse partijen en instanties heeft niet geleid tot actuele arbeidsmarktgegevens over de restauratiebranche in de provincie Groningen dan wel gegevens over de landelijke arbeidsmarktsituatie. Deze informatie over de restauratiebranche zijn niet centraal bekend of, worden niet apart bijgehouden of herkenbaar gemaakt in bijvoorbeeld de monitoring van gegevens over de bouwbranche dan wel in de monitoring over de erfgoedsector.

In onderstaand kader staan de reacties van de verschillende partijen en instanties:

Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB):

We hebben helaas nog geen nieuwe leerlingenaantallen. Omdat het ook over zulke kleine leerlingenaantallen gaat, kunnen we helaas onvoldoende betrouwbare arbeidsmarktinformatie vinden. Dat is ook het probleem met de doorstroom naar HBO. De aantallen zijn te klein en daarom is de privacy in het geding.

Rijksdienst Cultureel Erfgoed:

We hebben geen actuele gegevens over werknemers in de restauratiemarkt. Ik zie in de balans van 2017 dat wij hier ook niet de bron voor waren, die cijfers waren afkomstig van het CBS.

Vereniging Restauratie Noord (VRN):

Gebleken is dat er geen concrete gegevens worden verzameld over dit segment (niche). De enige formele gegevens zijn die van het EIB.

ROP-NL:

Verwijst door naar het EIB.

Centraal Bureau Statistiek (CBS):

Het CBS heeft helaas geen specifieke branche "restaurant" in haar cijfers. Hieronder ziet u in welke verschillende onderdelen de door ons gehanteerde SBI (Standaard BedrijfsIndeling) is ingedeeld.

Prof. Jouke van Dijk:

(Hoogleraar Regionale Arbeidsmarkt, voorzitter Sociaal Economische Raad Noord-Nederland):

Dit is een heel specifieke sector waar ik niet zo snel gegevens voor beschikbaar heb, dat wordt echt uitzoekwerk en ik vraag me af of er echt wel zo specifiek data beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt in de restaurantbranche. Ik heb ze in elk geval niet zo beschikbaar.

Economisch Instituut voor de Bouw (EIB):

Onze kennis over de restaurantbranche beperkt zich tot de twee laatst uitgevoerde onderzoeken op dit gebied. Om een actueel beeld te krijgen zouden wij (betaald) onderzoek hiernaar moeten verrichten. Het rapport Arbeid en scholing in de restauratiesector en het rapport Gespecialiseerde restauratiewerkzaamheden in beeld.

- ★ *Voor actueel inzicht in de arbeidsmarktsituatie wordt verwezen naar de onderzoeksrapporten van het Economisch Instituut van de Bouw (EIB). De vraag is in hoeverre deze onderzoeken representatief en actueel zijn voor Noord-Nederland.*

Er zijn twee onderzoeken uitgevoerd naar de arbeidsmarkt en scholing in de restaurantbranche. Door de specifieke opdrachtgever en de daarbij behorende uitgangspunten voor het onderzoek, zoals de beroepsgroepen, de aangesloten leden, aantal respondenten en de onderzoeksperiode, is het niet duidelijk hoe representatief de uitkomsten zijn voor de arbeidsmarktsituatie in Noord-Nederland anno 2020. De Vereniging Restauratie Noord wordt bijvoorbeeld niet vermeld als betrokken partij bij het onderzoek in opdracht van het GA-platform.

De onderzoeken geven wel een indicatie en gevoel bij de arbeidsmarktsituatie voor de restaurantbranche. Hierna zijn daarom per rapport algemene en mogelijk relevante bevindingen en aanbevelingen over de arbeidsmarkt opgenomen.

Rapport Arbeid en scholing in de restauratiesector is gepubliceerd in 2012. uitgevoerd in opdracht van ROP Nederland.

- *sterke relatie tussen subsidiebeleid van de overheid en de restauratieproductie. Stop-go' subsidiebeleid heeft grote impact op de restauratieproductie en dus de werkgelegenheid. (slechts ongeveer 10% is ongesubsidieerd)*
- *indirect heeft de ontwikkelingen in de bouwsector invloed op de werkgelegenheid, omdat het overgrote deel van de restauratiebedrijven voor een belangrijk deel van hun productie afhankelijk is van de 'gewone' bouw.*
- *de benodigde instroom in de opleidingen is in de periode 2011-2015 ongeveer 60 leerlingen per jaar, waarvan 30 per jaar als restauratieschilder.*

Aanbevelingen:

- *laat instroom op de arbeidsmarkt niet terugvallen door schommelingen in restauratieproductie: restauratievaklieden zijn meervoudig inzetbaar, ook buiten de restauratiesector werkzaam. Dit moet men niet zien als verlies van restauratiecapaciteit, maar als een investering in het behoud van vakmanschap. Daarnaast behoud je dan ook de opleidingsinfrastructuur.*

Rapport Gespecialiseerde restauratiebedrijven in beeld: Omzet, arbeid, scholing en certificering in de verschillende branches van het GA-platform in 2018. Uitgevoerd in opdracht van het GA-platform.

- *Bij de bedrijven werken 2700 personen aan eigen personeel en 1400 mensen aan inleen.*
- *Zowel binnen als tussen de branches lopen de karakteristieken van gespecialiseerde restauratiebedrijven uiteen. Dit geldt voor zowel omzetsamenstelling, aard van de werkzaamheden en oriëntatie naar de regio en type opdrachtgever*
- *Slechts een deel van het eigen personeel heeft een restauratiegerichte opleiding gevolgd.*
- *In zes van de tien branches hebben de bedrijven gemiddeld 1 leerling in dienst.*
- *Een deel van de bedrijven is ERM gecertificeerd.*
- *Het merendeel van de bedrijven verwacht geen verandering in de concurrentie met niet-restauratie bedrijven. Toch is het algemene beeld dat de concurrentie toeneemt.*

Aanbevelingen:

- *Zorg voor voldoende continuïteit in restauratiewerk en voorkom te grote productieschommelingen om voldoende ambachtelijke kennis en ervaring in stand te houden.*
- *Kennis van nieuwe technieken en materialen is vereist. Zorg snel voor adequate opleidingen zodat gespecialiseerde restauratiebedrijven op tijd over de juiste kennis en vaardigheden beschikken om aan de nieuwe eisen te voldoen.*
- *Stel kwaliteitseisen aan bedrijven bij toekenning van opdrachten en subsidies. Als alleen gecertificeerde bedrijven voor opdrachten en subsidiegelden van overheden in aanmerking komen, geeft dit een prikkel aan restauratiebedrijven om zich te certificeren en hiervoor te investeren in de kennis de opleiding van het personeel.*

- ★ *Er is onvoldoende inzicht in welke bedrijven restauratiewerkzaamheden uitvoeren in Noord-Nederland. Daarmee is niet in beeld hoeveel vakmensen werkzaamheden uitvoeren binnen de restauratiebranche in het noorden en ook niet in hoeverre de noordelijke gespecialiseerde restauratiebedrijven ook buiten de regio werk uitvoeren.*

Door middel van de certificeringsregisters is in beeld te brengen hoeveel en welke bedrijven gecertificeerd zijn in Noord-Nederland. Daarnaast weten de verschillende verenigingen welke bedrijven aangesloten zijn. Dit is niet altijd publiekelijk inzichtelijk. Tabel 4 geeft overzicht op basis van de certificeringsregisters en leden van de Vereniging Restauratie Noord. Welk aandeel dit van het totaal aantal bedrijven en ZZP'ers actief in de restauratiebranche in het noorden is, is niet bekend. Daarnaast is niet in beeld hoeveel restauratiespecialisten deze bedrijven in dienst hebben en welk aandeel van de opdrachten deze bedrijven daadwerkelijk in de restauratie werkzaam zijn. Uit interviews blijkt dat een deel van de ervaren bedrijven en gespecialiseerde vakmensen in de restauratiesector in het noorden wel vaak onderling bij elkaar bekend zijn. Deze kennis zit bij individuele personen en bedrijven zelf.

Tabel 4 overzicht aantallen leden VRN en gecertificeerde bedrijven in Noord-Nederland (stand november 2019).¹⁶

VRN	36 leden hoofdzakelijk (restauratie)bouwbedrijven uit Friesland, Groningen en Drenthe	
SCR certificering	27 gecertificeerde bedrijven uit Groningen, Friesland en Drenthe	Waarvan 21 bedrijven lid van VRN
ERM certificering	8 gecertificeerde bedrijven in Friesland en Groningen. Waaronder ook architectenbureaus. Er is geen bedrijf uit Drenthe opgenomen.	Waarvan 2 lid van VRN

- ★ *Signaal tekort aan gekwalificeerde vakmensen in Noord-Nederland.*

Uit de interviews en het atelier arbeidsmarkt komen sterke signalen naar voren dat er een tekort is aan gekwalificeerde vakmensen in de huidige arbeidsmarktsituatie in Noord-Nederland. Deze signalen worden breed gedeeld door de betrokken partijen uit het werkveld in het noorden en ook door de provincie Groningen. De provincie ontvangt signalen in deze richting van monumenteigenaren en restauratie-architecten bij de planvorming en

¹⁶ Overzicht op basis van gegevens van website en certificeringsregisters VRN, SCR en ERM.

subsidieverstrekking voor monumenten. Dit tekort betreft alle niveaus betrokken bij de uitvoering. Naast de vakmensen met specifieke ambachtsvaardigheden juist ook de restauratie architecten en bouwkundig adviseurs met benodigde kennis van zaken in het domein. Uit interviews blijkt dat bedrijven stagelopers van de reguliere bouwopleidingen en medewerkers binnen het bedrijf zonder restauratie enthousiasmeren door ze kennis te laten maken met restauratieprojecten. Ook door het slim of anders organiseren van het werk door gebruik te maken van reguliere bouwmedewerkers in combinatie met een restauratiespecialist projectleider of toezichthouder wordt de vraag naar restauratiespecialisten binnen de wat grotere bedrijven beperkt.

Het initiatief van het 1000 banenplan in Groningen biedt mogelijkheden om middels praktijkgerichte maatwerkscholing samen met bedrijven werkzoekenden in te laten stromen in een kansrijk beroep in de Bouw en technieksector.¹⁷ Restauratiewerkzaamheden zijn op dit moment echter niet opgenomen in dit programma, maar leent zich juist door de specifieke ambachtsvaardigheden hier wel voor. Hiermee kan meer instroom gegenereerd worden voor de restauratiebranche.

Zie ook het verslag van het atelier 'arbeidsmarkt en de restauratiebranche' in bijlage III.

- ★ *Door de veranderende opgave (verduurzamen en aardbevingen) moeten de huidige vakmensen nieuwe kennis en vaardigheden opdoen. Er is geen inzicht in hoeverre vakmensen op dit moment worden bijgeschoold en op welke manier.*

In het atelier 'arbeidsmarkt en de restauratiebranche' (zie ook bijlage III) is bevestigd dat alle betrokken professionals bij de uitvoering van werkzaamheden aangaande monumenten specifieke kennis en of vaardigheden nodig hebben. Met de verbreding van de opgave in het licht van verduurzaming en aardbevingen komen daar nieuwe kennisgebieden bij en wordt ook duidelijk meer gevraagd van de adviseurs in een meer integrale aanpak.

In het rapport Erfgoedbalans 2017 is dit erkend en zijn middelen beschikbaar gesteld.¹⁸ In hoeverre hier wat mee is gebeurd is niet duidelijk.

In het rapport 'Erfgoedbalans 2017' is het volgende aangegeven:
Het herstel en de versteviging van cultureel erfgoed in het Groningse aardbevingsgebied vraagt inzet met gespecialiseerde kennis en om maatwerk. Hier zal op worden ingezet. Voor de komende jaren zijn hier ook extra middelen voor beschikbaar.

Aangegeven wordt dat bedrijven en brancheverenigingen in meer of mindere mate zelf actief zijn in het aanbieden van kennisdeling en scholing aan medewerkers bij gebrek aan aanbod scholing en kennisdeling.

¹⁷ www.werkinzicht.nl; www.kansrijkberoep.nl.

¹⁸ Ministerie van OCW (februari 2017). Erfgoedbalans 2017.

- ★ *Signaal gebrek aan kennis bij adviseurs, toezichthouders en handhavers van de regionale overheid.*

Gemeenten spelen een rol in de vorm van toezicht en handhaving van de wet en regelgeving en vergunningen omtrent monumenten. Daarnaast fungeert zij ook als een advies en loketfunctie voor monumenteigenaren. Uit de interviews en ateliers is de beleving naar voren gekomen dat de regionale overheden beperkt toezicht en handhaving uitvoeren en er onvoldoende kennis en kunde aanwezig is.

- ★ *Bedrijven vinden dat er onvoldoende aandacht is binnen het onderwijs voor de verbinding tussen mbo en hbo en praktijksituaties. Daarnaast is er behoefte aan meer structurele afstemming tussen bedrijven en onderwijs.*

Uit de interviews en ateliers komt naar voren dat de restauratiepraktijk weerbarstig is en dat elk monument maatwerk betreft. De praktijkervaring is daarom een belangrijk onderdeel van het leerproces van een toekomstige vakman. Ook de integrale samenwerking tussen de mbo en hbo beroepsgroepen is een steeds belangrijker aspect zo geven de bedrijven aan. Er is behoefte aan meer verbinding met het werkproces binnen de opleidingen in een doorlopende leerlijn. Zie ook het atelierverslag over arbeidsmarkt en onderwijs in bijlage III en IV.

Bevindingen Landelijk trends en ontwikkelingen arbeidsmarkt technieksector

- ★ *Algemene ontwikkelingen arbeidsmarkt technieksector zijn indicatie gevend voor de restauratiebranche.*

Er zijn algemene ontwikkelingen in de bouwsector die ook weerslag hebben op de restauratiewerkzaamheden. Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB) publiceert via een trendrapportage de belangrijkste ontwikkelingen over de techniek sector.¹⁹ In november 2019 is er daarnaast door het Economisch Instituut voor de Bouw (EIB) een rapport uitgebracht over de trends op de bouwmarkt 2019-2023.²⁰ Een paar relevante ontwikkelingen op een rij:

- **Demografie: ontgroening en vergrijzing**
In de bevolkingssamenstelling is de komende jaren sprake van ontgroening en vergrijzing. Het aantal jongeren neemt licht af en het aantal ouderen neemt toe. De gemiddelde leeftijd van werknemers op de Nederlandse arbeidsmarkt, en dus ook in de bouw en restauratiebranche stijgt. Vergrijzing is in de bouw het sterkst zichtbaar bij specifieke beroepen als metselaars, timmerlieden, voegers en tegelzetters.
- **Economische groei en werkgelegenheid:**
De verwachting is dat de productiegroei in de bouw de komende jaren sterk afvlakt door terugval woningbouwvergunningen en stikstofproblemen. Dit zal ook uitwerking hebben op de werkgelegenheid. De totale arbeidsvraag zal naar verwachting in de

¹⁹ SBB Trendrapport Techniek en Gebouwde Omgeving (2019) geraadpleegd via: www.s-bb.nl/feten-en-cijfers/sectorkamerrapportages.

²⁰ EIB (2019). Trends op de bouwmarkt 2019-2023

komende vier jaar met 12.000 arbeidsjaren (voltijdbanen) ofwel 13.000 personen toenemen. Nieuwe instroom zal ook vanuit buitenlandse arbeidskrachten en instroom vanuit andere sectoren nodig zijn.

Daarin wordt gewezen op een toenemende groei van zzp'ers en uitzendkrachten.

Door de subsidiegedrevenheid van de restauratiewerkzaamheden is lastig in te schatten in hoeverre dit effect zal hebben. De toename van zzp'ers is wel ook bij de gesprekken over de restauratiebranche ook naar voren gekomen.

- Sociaal culturele ontwikkelingen:

De klant heeft steeds meer specifieke wensen en vraagt om een andere, meer klantgerichte benadering. Het wordt meer maatwerk. De werknemer moet de klant beter begrijpen en het vertalen van de wensen van de klant naar de juiste oplossingen wordt steeds belangrijker. Voor een werknemer betekent dit een verschuiving van kennis en vaardigheden van alleen maar techniek, naar een meer dienstverlenende houding. Deze aspecten komen ook naar voren uit de interviews en ateliers over de restauratiebranche voor de functies die adviserend zijn.

- Nieuwe kennis en vaardigheden:

Duidelijk is dat digitalisering (VR, AR, robotisering, 3D printen, scannen, BIM etc.) en verduurzaming en circulariteit grote thema's zijn die binnen de bouw en techniek spelen en zijn uitwerking hebben op de benodigde nieuwe kennis en vaardigheden bij medewerkers. Ook binnen de restauratiebranche is duidelijk dat deze thema's invloed hebben op wat medewerkers aan kennis en vaardigheden nodig hebben. Daarnaast zorgen deze thema's er ook voor dat er meer aandacht voor andere manieren van samenwerken in de keten nodig is.

4.4 Onderwijs

Ook de huidige situatie aangaande onderwijs in relatie tot de restauratiebranche is in beeld gebracht. Het onderwijsaanbod, de instroom in het onderwijs in Noord-Nederland en de activiteiten om jongeren, leerlingen en zijinstroom te enthousiasmeren zijn geïnventariseerd. In de bevindingen in dit hoofdstuk is onderscheid gemaakt in niveau (mbo, hbo, wo en post-initieel). Tevens zijn de - tijdens interviews en in ateliers - besproken behoeften benoemd.

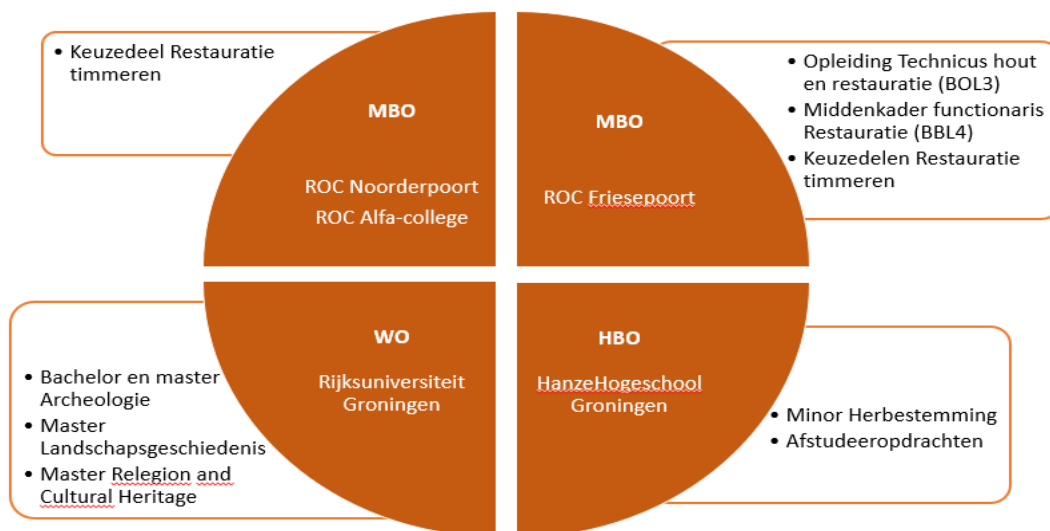
Bevindingen onderwijs niveau-overstijgend

- ★ *Er is geen samenhangende onderwijsstructuur in Noord-Nederland op het gebied van restauratie.*

Een zichtbare structurele samenwerking tussen de partijen SBB, ROP-noord, NCE en de onderwijsinstellingen en aanbieders (roc's, hbo en wo, post-initiële aanbieders) ontbreekt. Daarnaast is er geen samenwerking tussen de onderwijsinstellingen op de verschillende kennisniveaus. Dit heeft effect op de onderwijsstructuur. Er bestaat geen onderling afgestemd onderwijsaanbod en doorlopende leerlijn. Op dit moment ligt de focus in het onderwijsaanbod sterk op de mbo ambachtsberoepen. De rol van de hbo beroepen (restauratie-architect, restauratie adviseurs, projectleiders, toezicht en handhavers) is onderbelicht. Het atelier onderwijs heeft mede gefunctioneerd als kennismaking tussen de onderwijsinstellingen en resulteerde in een onderlinge afstemming over het opleidingsaanbod op verschillende niveaus. Daarnaast zijn er restauratieopleidingen op MBO-niveau, buiten het OCW bekostigde onderwijs, in de particuliere markt. Bijvoorbeeld de branche opleidingsvariant van NCE. Dit levert mogelijk ongewenste concurrentie op.

- ★ *De totale instroom en aanbod in het restauratie onderwijs in Noord-Nederland is nihil.*

De in- en uitstroom aantallen zijn voor deze verkenning opgevraagd bij de verschillende onderwijsinstellingen en opgehaald uit de dashboard van SBB. Deze aantallen zijn minimaal, zie bijlage IX. Op mbo-niveau is het onderwijsaanbod beperkt en de instroom nihil. Op hbo-niveau wordt er minimaal aandacht besteed aan restauratie. Enkel in een minor en tijdens afstuderen. Beide zijn op basis van de persoonlijke keuze van de student. Op wo-niveau is er geen aanbod specifiek gericht op restauratie van monumentale gebouwen. Wel is er binnen verschillende opleidingen aandacht voor cultureel erfgoed. Denk hierbij aan archeologie en landschapsgeschiedenis.

Figuur 3: Onderwijsaanbod restauratie in Noord-Nederland op mbo-, hbo-, wo-niveau.

- ★ *Er is een spanningsveld tussen het realiseren van betaalbaar onderwijs, de beperkte instroom en aandacht voor restauratie binnen het onderwijs.*

Uit de ateliers blijkt dat de onderwijsinstellingen hun onderwijsprogramma zo goed mogelijk proberen aan te laten sluiten bij de vraag uit de markt en het perspectief op werk. De lage aantallen instroom van leerlingen zorgen voor een organisatorisch en financieel spanningsveld binnen het onderwijs in Noord-Nederland. De restauratiebranche wordt door de onderwijsinstellingen ervaren als een te kleine branche en er is geen duidelijk beeld over baangarantie, hierdoor is het aanbod minimaal. Daarnaast zijn er restauratieopleidingen op MBO-niveau, buiten het OCW bekostigde onderwijs, in de particuliere markt. Bijvoorbeeld de branche opleidingsvariant van NCE. Op hbo-niveau is er geen aanbod en op mbo-niveau is het aanbod gecentraliseerd. Studenten met intrinsieke motivatie moeten hierdoor meer moeite doen om passende scholing te kunnen volgen.

Daarnaast zijn er een beperkt aantal kartrekkers die restauratie in het onderwijs implementeren en relatie met het werkveld. Dit maakt de branche op dit vlak kwetsbaar.

- ★ *Er is behoefte aan overzicht en coördinatie ten behoeve van onderwijsaanbod.*

In het ateliers onderwijs kwam sterk de behoefte naar voren aan een centraal punt waar overheid, bedrijfsleven en onderwijs samen komen voor afstemming over de branche en het onderwijsaanbod in het noorden. Daarnaast de behoefte aan faciliteiten en beschikbare kennis beschikbaar voor het onderwijs, zoals een contactenbank voor gastsprekers, een materialen depot v, aansprekende restauratieprojecten die en kunnen worden gebruikt tijdens onderwijs, Voor verdere behoeften zie het verslag atelier onderwijs in bijlage IV.

Overige bevindingen onderwijsaanbod MBO

In Noord-Nederland werd vóór 2009 geen onderwijs aangeboden op het gebied van restauratie vanuit het MBO. Roc's in Noord-Nederland hebben vanaf 2009 afgesproken dat ROC Friese Poort Drachten aanbod op dit domein verzorgt. ROC Friese Poort Drachten heeft de ambitie in afstemming met de andere roc's in Noord-Nederland een uniform en wervend keuzedeel te ontwikkelen en aan te bieden. Hiervoor is in 2020 een nieuwe medewerker aangenomen.

ROC Friese Poort in Drachten heeft op dit moment het volgende aanbod:

- Professioneel restauratie/Middenkader functionaris Restauratie (BBL-niveau 4)
- Technicus hout en restauratie (BOL-niveau 3)
- Keuzedeel Restauratie Timmeren niveau 3 en 4

Kenmerkend aan het MBO-onderwijs is de mate van praktijkgerichtheid. Het onderwijs wordt in twee onderwijsvormen aangeboden: een Beroeps Opleidende Leerweg (BOL) en een Beroeps Begeleidende Leerweg (BBL). Bij een BBL opleiding is de leerling werkzaam bij een erkend leerbedrijf en volgt één a twee dagen onderwijs op school. Bij de BOL-variant volgt de leerling hoofdzakelijk lessen op school en loopt een korte periode stage bij een erkend leerbedrijf.

Vaak wordt eerst een allround opleiding tot bijvoorbeeld voeger of timmerman gevolgd (niveau 2/3), waarna de restauratie-opleiding op een hoger niveau (niveau 3 of 4) gevolgd kan worden. In de allround opleidingen zit géén vast onderdeel restauratie in het programma opgenomen.

- ★ *Het is onduidelijk of huidig opleidingsaanbod aansluit bij behoefte in de markt in Noord-Nederland.*

Het aanbod in Noord-Nederland is hoofdzakelijk gericht op restauratie timmeren en wordt er geen aanbod gedaan voor bijvoorbeeld restauratie metselen, voegwerk en schilderwerk. Tot de herziening van de kwalificatiestructuur in 2016 werd door ROC Friese Poort Drachten een praktijkgerichte opleiding restauratie timmeren op niveau 3 aangeboden in de vorm van een éénjarige kopopleiding. De nieuw geïntroduceerde onderwijsvorm keuzedelen kunnen op niveau 3 aangeboden worden, maar zijn uitdrukkelijk geen vervanging voor een opleiding. Uit interviews blijkt dat de vraag bestaat of het aanbod op niveau 3 voldoende is voor de aansluiting op de vraag uit de markt. Ook zijn er twijfels of de opleiding Technicus hout en restauratie opleiding (BOL-niveau 3) voldoende aansluit op de wensen van de arbeidsmarkt in het noorden. De vraag heerst of deze opleiding blijvend moet worden aangeboden.

De zoektocht na herziening van de kwalificatiestructuur is nog gaande en heeft impact op de huidige situatie van instroom in het onderwijs door de tijd die nodig is om het aanbod aan te passen.

De ervaringen met het nieuwe opleidingsaanbod binnen het domein restauratie zijn nog beperkt. Alleen de opleiding 'Professioneel restauratie' is per 2017 gestart. De opleiding 'Technicus hout en restauratie' is per 2019 gelanceerd en heeft nog niet gedraaid. Ook het aanbieden van keuzedelen is nog relatief nieuw en worden pas recent aangeboden. De keuzedelen worden inhoudelijk vormgegeven door de roc's zelf.

Een belangrijke ontwikkeling met impact binnen het onderwijsaanbod, is de herziening van de kwalificatiestructuur in 2016 geweest. De opleidingen restauratie timmeren- en metselen op niveau 3 zijn per augustus 2016 komen te vervallen. Het aanbod op niveau 4 is aangepast door NCE. De keuzedelen, een korte periode onderwijs waarmee de student zich kan verbreden of verdiepen zijn met de herziening geïntroduceerd. Hiermee kan sneller ingespeeld worden in het beroepenveld en de regio. De keuzedelen geven daarmee een impuls aan flexibeler, actueel en innovatiever onderwijsaanbod. Elke roc heeft vrijheid in welke keuzedelen aangeboden worden, de leerling kan vervolgens een keuze maken uit dit aanbod.¹

Bevindingen aanbod Post-initieel / Leven Lang Leren in Noord-Nederland

- ★ *In Noord-Nederland is minder aanbod 'Leven Lang Leren' dan in het midden van het land.*

In Noord-Nederland is recent door EPI- kenniscentrum een aantal workshop/lezingen aangeboden over praktijkkennis in het aardbevingsgebied voor erfgoedprofessionals. Deze bijeenkomsten werden enthousiast ontvangen. Door de goede opkomst is een tweede ronde over verduurzaming van monumenten in de planning.²¹

Rond de regio's Amersfoort en Arnhem worden ten opzichte van de rest van het land relatief veel cursussen en bijscholingen georganiseerd op het gebied van erfgoed en restauratie.²² Ook zijn er brancheverenigingen die zelf het initiatief nemen om opleidingen en trainingen te verzorgen, zoals branchevereniging voor voegers VNV die door verwijzen naar het initiatief 'GAan in de bouw'.

De Hogeschool Arnhem biedt cursussen gericht op herbestemmen en innovatief en energiebesparend restaureren. De Hogeschool Utrecht biedt een Post-hbo opleiding Bouwhistorie en restauratie aan met ook los te volgen modules.

De Erfgoedacademie, gevestigd in Amersfoort, biedt een doorlopend aanbod van cursussen en bijeenkomsten aan over actuele thema's zoals verduurzamen, energietransitie en herbestemming. De doelgroep is overwegend beleidsmedewerkers. Dit aanbod kan op verschillende locaties verzorgd worden afhankelijk van de vraag. Ditzelfde geldt voor de

²¹ <https://epi-kenniscentrum.org/alle-opleidingen/workshops-voor-de-restauratie-en-bouwbranche-2/>

²² Aanbod Nationaal Restauratie Centrum, Gelders Restauratie Centrum en RIBO.

branche-opleidingen van NCE die ook voor zij-instromers toegankelijk zijn. De vraag in Noord-Nederland is niet bekend.

- ★ *Het regionaal aanbieden van onderwijs is door de geringe instroom niet mogelijk, ondanks dat dit wenselijk is voor mbo studenten.*

Uit de gesprekken tijdens de interviews blijkt dat de reisafstand voor mbo-niveau leerlingen een drempel is om te kiezen voor een opleiding buiten de regio. Hierover deed EIB ook een aanbeveling in het rapport over arbeid en scholing in de restauratiesector:

'Zorg voor grotere spreiding van het aanbod van restauratie-opleidingen. Het aanbod van opleidingen is beperkt. De grote afstand kunnen een barrière vormen voor leerlingen die in restauratie willen specialiseren. Hier ligt een gezamenlijke inspanning van de overheid en de sector om de opleidingen meer regionaal gespreid aan te kunnen bieden en zodoende meer nieuwe gekwalificeerde instroom te kunnen garanderen'²³

Tegelijkertijd is door de lage aantallen instroom gekozen voor centralisatie en is NCE een landelijk punt van waaruit opleidingsaanbod op mbo-niveau aangeboden en georganiseerd wordt.

Bevindingen Instroombevordering

- ★ *Scholingsaanbod restauratie in Noord-Nederland is onvoldoende zichtbaar.*

Er lijkt geen eenduidigheid in de presentatie en vindbaarheid van het opleidingsaanbod te zijn. Op het totaaloverzicht van NCE en ook de website voor studiekezgers van SBB staat ROC Friese Poort niet als mogelijke opleider van restauratieopleidingen op de kaart.²⁴ Daarnaast verwijzen ROP Nederland en ROP Noord Nederland via hun website door naar NCE, maar bieden zij tegelijkertijd ook op eigen wijze informatie over het opleidingsaanbod op de website. De websites van de roc's bieden enkel informatie over het eigen aanbod. De visie en strategie over hoe de samenwerking tussen partijen functioneert is niet aanwezig of niet zichtbaar. Dit kan komen door bestaansduur en wel/geen regionale binding. Hierdoor ontstaat onduidelijkheid over waar de meest actuele informatie beschikbaar is en waar een geïnteresseerde het beste voor informatie terecht kan.

- ★ *Veel inspanningen om de instroom te bevorderen, maar met beperkte impact.*

Veel betrokken partijen zowel landelijk als regionaal houden zich bezig met instroom bevorderende activiteiten en het bieden van informatie over het beschikbare onderwijsaanbod. Het betreft vaak filmpjes en foto's van restauratieprojecten en overige activiteiten, zoals aanwezigheid bij opendagen en voorlichting die in meer of mindere mate gedeeld worden op websites en sociale media. Een agenda en planning van de verwachte activiteiten is vaak niet zichtbaar. Daarnaast doen betrokken partijen dit ieder op geheel eigen wijze en staan onvoldoende met elkaar in verbinding naar buiten toe (website, sociale

²³ Rapport 'Arbeid en scholing in de restauratiesector', EIB, maart 2012.

²⁴ <https://www.kiesmbo.nl>

media gebruik). De vraag is of de diverse marketing en communicatie de doelgroepen voldoende bereikt.

- ★ *Interesse voor het vak komt sneller als mensen in aanraking komen met de praktijk en bevlogen praktijkmensen.*

Uit interviews en ateliers is naar voren gekomen dat interesse voor erfgoed en het restauratie ambacht ontstaat als mensen er mee in aanraking komen. Ze worden dan enthousiast. Ook uit het onderzoek uitgevoerd door EIB onder restauratievakmannen blijkt dat een groot deel van de restauratievakmannen aangeeft dat het werken op een restauratieproject tijdens de oriëntatieperiode van de opleiding invloed heeft gehad op de beslissing om in de restauratie te gaan werken.²⁵ Daarnaast wordt door stakeholders aangegeven en in het EIB rapport genoemd dat het enthousiasme van de 'vakidioten' als begeleider of gastdocent, die met passie erover vertellen aanstekelijk werkt bij leerlingen. Vanaf jonge leeftijd in aanraking komen met de restauratiepraktijk door fieldtrips, snuffel workshops en gastcolleges of een moderne film laten zien van bijzondere projecten en innovatieve technieken kan ook helpen.

²⁵ Rapport 'Arbeid en scholing in de restauratiesector', EIB, maart 2012.

4.5 Innovaties

Nieuwe materialen en technieken zijn nodig om monumentale woningen en gebouwen toekomstbestendig te maken. Hoeveel ruimte is er voor innovaties bij monumenten, welke informatie is beschikbaar en wat zijn de leerervaringen en succesfactoren om tot innovatie te komen? De hier benoemde bevindingen zijn voornamelijk opgedaan uit interviews en discussies in de ateliers. Daarnaast is gebruik gemaakt van informatie uit enkele pilotprojecten.

Bevindingen innovaties niveau-overstijgend

- ★ *De informatievoorziening voor monumenteigenaren over de mogelijkheden en ruimte voor het toepassen van nieuwe technieken in een monument sluit onvoldoende aan.*

De eigenaar van een monument is mede bepalend voor het komen tot innovaties bij monumenten. Het is voor monumenteigenaren niet altijd duidelijk wat er technisch mogelijk is en wat er vanuit overheden toegestaan is om bijvoorbeeld een monumentaal pand te verduurzamen. Binnen de branche zijn hier verschillende meningen over en eenduidige kaders en tools voor monumenteigenaren ontbreken of zijn moeilijk vindbaar en niet altijd goed te begrijpen.

Er is geen procesbeschrijving beschikbaar voor wat op welk moment moet gebeuren en welke partij hierbij kan helpen. Vanuit pilotprojecten van de provincie Groningen is gebleken dat ook professionele organisaties, als Groninger Landschap en Staatsbosbeheer, zoekende zijn tijdens het proces van verduurzamen van een monumentaal gebouw.

- ★ Niet alle partijen zijn tijdens het proces op het juiste moment aangehaakt

Bij de hele grote projecten is de organisatie over het algemeen goed geregeld. Er is vaak sprake van een integraal ontwerpteam en is er duidelijkheid over proces, vergunningen, verduurzamingsmaatregelen, beoogde effecten ingrepen, etc.. Bij de kleine tot middelgrote projecten (en dat zijn de meeste) zijn overheden vaak niet goed en tijdig aangehaakt, waardoor eigenaren voor verrassingen komen te staan. Soms wordt al wel in een bouwteam gewerkt, maar is de RCE en/of de provincie niet goed betrokken. Dit zorgt vaak voor onduidelijkheid en vertraging met betrekking tot het vergunningstraject, doorlooptijden, wel of niet toestemming voor bepaalde wijzigingen, etc. De gewenste innovaties worden dan vaak niet gerealiseerd.

- ★ *Er is technische informatie beschikbaar voor het verduurzamen van monumenten.*

Diverse organisaties, waaronder RCE, stellen technische informatie voor het verduurzamen van monumentale gebouwen beschikbaar via haar website. Het betreft brochures voor het verduurzamen van verschillende typologieën van monumenten. Vanuit de restauratiebedrijven wordt aangegeven dat er veel kennis voor verduurzamingstechnieken uit de reguliere bouw aanwezig is, en dat ook steeds vaker deze technieken toegepast worden bij de gebouwde monumenten.

- ★ *De urgentie en noodzaak van innovaties worden erkend door overheid en bedrijfsleven en actief gestimuleerd.*

Tijdens het atelier innovaties is door de aanwezigen aangegeven dat innovaties nodig en wenselijk zijn om monumentale gebouwen leefbaar en toekomstbestendig te houden. Zie ook verslag Atelier Innovatie en de restauratiebranche in bijlage V.

Ook RCE geeft aan dat innoveren een absolute noodzaak is om het gebouwde erfgoed toekomstbestendig te maken. Op de website van RCE (maart 2019) staat het volgende vermeld:

*“Om ons erfgoed door te geven aan volgende generaties, is aanpassing aan de hedendaagse eisen en wensen van de gebruiker en de leefomgeving een **absolute noodzaak**. Zeker nu Nederland voor de grote opgave staat om de CO₂-uitstoot drastisch te reduceren en hiermee de opwarming van de aarde tegen te gaan.”*

Tijdens het atelier werd vanuit RCE aangegeven dat niet gewacht kan worden totdat alle ‘nieuwe’ technieken zich bewezen hebben en dat de urgentie ook vraagt om een gecalculeerd risico te nemen.

Begin 2019 is binnen RCE het vierjarige programma ‘Erfgoed en Duurzaamheid’ van start gegaan. Dit programma heeft tot doel innovaties te stimuleren en kennis te delen over de verduurzaming van gebouwen, wijken en landschappen. RCE wil op deze manier eigenaren van monumenten inspireren en helpen bij de verduurzaming van hun eigendom.

De RCE is daarnaast ook een van de partijen in het nieuwe Kennis- en Innovatieplatform Verduurzaming Maatschappelijk Vastgoed (in oprichting), waarin BZK, VWS en OCW samenwerken aan innovaties en kennisuitwisseling over de verduurzaming van maatschappelijk vastgoed.

- ★ *Er is terughoudendheid en er bestaan verschillende visies bij medewerkers van overheidsinstanties over innoveren bij monumenten.*

Uit interviews blijkt dat bij de verschillende medewerkers van overheidsorganisaties als RCE, Monumentencommissies, Monumentenwachten en Libau verschillend wordt gedacht over innovaties en wat wel en niet is toegestaan bij een monumentaal gebouw. Ook binnen de eigen organisaties bestaan verschillende visies. Vaak overheerst de angst voor het mogelijke verlies van monumentale waarden. De urgentie van het verduurzamen van het fysieke cultureel erfgoed, om deze toekomstbestendig te maken, wordt niet algemeen gedeeld.

Enkele gehoorde opmerkingen tijdens interviews met overheden zijn:

“Voor een monumentaal gebouw gelden andere regels dan voor nieuwbouw, en als men het koud heeft, moet men een extra trui aantrekken”.

“Alleen nieuwe technieken welke zich voldoende bewezen hebben in de reguliere bouw, kunnen worden toegestaan bij het cultureel erfgoed”.

- ★ *De kennis opgedaan uit pilotprojecten wordt onvoldoende verzameld en breed gedeeld.*

Op verschillende plaatsen vinden pilotprojecten plaats of worden monumenten her-bestemd, waarbij innovaties worden gestimuleerd. Dit zijn vaak 'stand alone' projecten en vaak krijgt een project geen vervolg. De opgedane kennis blijft vaak behouden tot de direct betrokkenen en wordt niet breed gedeeld. Er is geen databank beschikbaar waar alle opgedane ervaringen inzichtelijk zijn.

Bevindingen uit pilotprojecten

Door het organiseren van zogenaamde pilotprojecten kunnen nieuwe methoden worden uitgetoetst. Er is ruimte voor mislukkingen en het doel is vooral om ervan te leren en nieuwe kennis te delen. De innovatie kan gaan over materialen, technieken, processen en samenwerkingsvormen. In bijlage X zijn een aantal pilotprojecten benoemd en de ervaringen en conclusies hieruit beschreven. De belangrijkste conclusies uit deze pilotprojecten en de bevindingen uit de ateliers zijn:

- ★ *Er is behoefte aan procesinnovatie.*

Vanuit het atelier Innovaties is aangegeven dat het vroegtijdig samenwerken in een integraal projectteam, waarbij alle stakeholders betrokken zijn, leidt tot kwalitatief betere oplossingen en een eindresultaat wat beter aansluit op de verwachtingen van de bewoner/eigenaar. Indien er voldoende draagvlak is bij bewoner of eigenaar en overheden, kan vroegtijdig en op de beste manier de verschillende belangen & waarden, waaronder ook innovatie, integraal worden afgewogen.

- ★ *Randvoorwaarden voor innovaties zijn vaak onvoldoende aanwezig*

Naast de bevindingen uit de pilotprojecten is ook in het atelier Innovaties gebleken dat voor het realiseren van innovaties een aantal factoren essentieel zijn. Dit zijn:

- goed opdrachtgeverschap (verbinding, tijd, en geld);
- gedeelde visie over wat wenselijk is bij innovaties en cultureel erfgoed;
- integraal samenwerken;
- omdenken;
- goed plan van aanpak.

Deze factoren zijn vaak onvoldoende aanwezig om de vooraf gestelde doelen te realiseren. Zie ook het verslag atelier Innovaties in bijlage X.

Binnen een project is niet altijd een Plan van Aanpak aanwezig en is ook niet altijd voldoende aandacht voor duidelijk omschreven doelstellingen, het gewenste resultaat, de wijze van monitoring en het vervolg in kennisdeling. Hierdoor hebben de pilots minder effect dan mogelijk zou kunnen zijn voor de restauratiebranche.

★ *De effecten van innovaties worden onvoldoende gemonitord.*

Er worden bij projecten, en algemeen binnen de restauratiebranche, op verschillende gebieden nieuwe technieken toegepast of andere werkprocessen ingericht. Het effect van deze innovatieve technieken of processen kunnen een positief effect hebben en een grotere navolging wenselijk maken. Het is niet duidelijk hoe de effecten van maatregelen worden gemonitord en hoe vervolgens opgedane kennis wordt gedeeld. Vooraf zou duidelijk moeten zijn hoe effecten worden gemonitord, waarbij als referentie de oorspronkelijke situatie moet worden gemeten (de zogenaamde 'nul-meting'). Hierbij moet ook het vergelijk worden gemaakt met ervaringen en data uit soortgelijke projecten.

5. Bevindingen en conclusies

In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste bevindingen van hoofdstuk 4 verzameld. Op basis van deze bevindingen en de uitkomsten van de ateliers, zijn de relaties tussen de verschillende bevindingen gelegd en overstijgende conclusies getrokken.

5.1 Overzicht van de belangrijkste bevindingen

Sector

- ★ *De restauratiebranche is een niche binnen de bouwsector en voert haar werkzaamheden uit binnen de kaders van de erfgoedbranche. Dit levert in specifieke situaties een spanningsveld op.*
- ★ *De restauratiebranche is versnipperd georganiseerd en niet transparant.*
- ★ *Er wordt geen duidelijke gezamenlijke invulling gegeven aan het behalen van de doelstellingen om instroom in het onderwijs te bevorderen en voldoende restauratievakmanschap op de arbeidsmarkt te borgen.*
- ★ *Er zijn zorgen in de restauratiebranche over de kwaliteit van het uitgevoerde werk.*
- ★ *Het imago van de restauratiebranche is niet aantrekkelijk.*

Opgave

- ★ *Een deel van de opgave met betrekking tot achterstand onderhoud en leegstand van monumenten in de provincie Groningen is inzichtelijk, de gevolgen voor de workflow niet.*
- ★ *Omvang opgave herbestemmen en verduurzamen van monumenten is onvoldoende in beeld voor de erfgoedsector.*
- ★ *Omvang werkzaamheden voor schadeherstel en de versterkingsopgave voor monumenten is niet inzichtelijk voor de erfgoedsector.*
- ★ *De opgave is op basis van omzetcijfers niet in beeld te brengen.*

Arbeidsmarkt

- ★ *De huidige arbeidsmarktsituatie is onvoldoende in beeld te brengen, zowel landelijk als regionaal.*
- ★ *Signaal tekort aan gekwalificeerde vakmensen in Noord-Nederland.*
- ★ *Door veranderende opgave (verduurzamen en aardbevingen) moeten de huidige vakmensen nieuwe kennis en vaardigheden opdoen. Er is geen inzicht in hoeverre vakmensen op dit moment worden bijgeschoold en op welke manier.*
- ★ *Bedrijven vinden dat er onvoldoende aandacht is binnen het onderwijs voor de verbinding tussen mbo en hbo en praktijksituaties. Daarnaast is er behoefte aan meer structurele afstemming tussen bedrijven en onderwijs.*

Onderwijs

- ★ *Er is geen samenhangende onderwijsstructuur in Noord-Nederland op het gebied van restauratie.*
- ★ *De instroom in restauratie onderwijs in Noord-Nederland is nihil.*
- ★ *Er is een spanningsveld tussen het realiseren van betaalbaar onderwijs, de beperkte instroom en aandacht voor restauratie binnen het onderwijs.*
- ★ *Er is behoefte aan overzicht en coördinatie ten behoeve van onderwijsaanbod.*
- ★ *Het is onduidelijk of huidig opleidingsaanbod aansluit bij behoefte in de markt in Noord-Nederland.*

- ★ *In Noord-Nederland is voor de professionals minder aanbod 'Leven Lang Leren' dan in het midden van het land.*
- ★ *Veel inspanningen om de instroom te bevorderen, maar met beperkte impact.*

Innovaties

- ★ *De informatievoorziening voor monumenteigenaren over de mogelijkheden en ruimte voor het toepassen van nieuwe technieken in een monument sluit onvoldoende aan.*
- ★ *Niet alle partijen zijn tijdens het proces op het juiste moment aangehaakt*
- ★ *Er is technische kennis beschikbaar voor het verduurzamen van monumenten.*
- ★ *De urgentie en noodzaak van innovaties in werkprocessen worden erkend door overheid en bedrijfsleven en actief gestimuleerd.*
- ★ *Er is terughoudendheid en er bestaan verschillende visies bij medewerkers van overheidsinstanties over innoveren bij monumenten.*
- ★ *De kennis opgedaan uit pilotprojecten wordt onvoldoende verzameld en breed gedeeld.*
- ★ *Er is behoefte aan procesinnovatie.*
- ★ *Randvoorwaarden voor innovaties zijn vaak onvoldoende aanwezig.*
- ★ *De effecten van innovaties worden onvoldoende gemonitord.*

5.2 Conclusies

Aan de hand van de lijst van bevindingen is gekeken naar bevindingen die op elkaar inhaken en verband met elkaar hebben. Op basis van deze analyse zijn hieronder een aantal overstijgende conclusies getrokken.

➤ **1. De opgave voor de restauratiebranche is onvoldoende in beeld om te bepalen welke capaciteit nodig is.**

Relevante informatie over de huidige en toekomstige omzetcijfers, krapte op de arbeidsmarkt en welke behoefte aan personeel en scholing aanwezig is ontbreekt. De aanwezige informatie kan niet met elkaar vergeleken worden waardoor de opgave voor Noord-Nederland onvoldoende in beeld is. Er kan slechts een globaal beeld geschetst worden van de huidige restauratieproductie en de te verwachten restauratieproductie voor de komende jaren. Dit rapport vormt daarmee de eerste bundeling dat de 'gaps of knowledge' in kaart brengt. Zo is er wel bekend wat het aantal monumenten is en wat de staat van onderhoud en leegstand is. Echter is niet bekend op welke termijn en in welke omvang monumenten herbestemd en of verduurzaamd gaan worden. Het is van belang om de omvang en aard van de opgave in beeld te hebben. Dit is bepalend voor de vraag naar arbeid en daarmee de werkgelegenheid in de sector. De benodigde capaciteit is op haar beurt van belang om de vereiste instroom van medewerkers in de komende jaren te kunnen bepalen en daarmee ook het benodigde scholingsaanbod. Tevens is inzicht nodig in de natuurlijke vervangingsvraag, wegens pensioen, arbeidsgeschiktheid of overlijden. Uit de verkenning komen wel duidelijke signalen naar voren dat er in Noord-Nederland op dit moment al een tekort aan gekwalificeerd personeel bestaat.

Voor een betrouwbaar beeld van de toekomstige behoefte aan restauratievaklieden en het daarbij behorende scholingsaanbod in Noord-Nederland, is het van belang meer inzicht te hebben in objectieve gegevens. Er zijn veel signalen, maar deze zijn niet onderbouwd met feitelijke getallen. Het beter in beeld krijgen van de opgave voor de komende jaren is de basis voor de te nemen stappen door bedrijven en het onderwijs.

➤ **2. Structurele samenwerking ontbreekt**

De restauratiebranche valt onder de bouwsector, maar positioneert zichzelf als een separate sector. Binnen deze restauratiebranche zijn er veel verschillende partijen actief; bedrijven, onderwijs en overheid. Logischerwijs richt iedere partij zich op de eigen doelstellingen en taken. Tegelijkertijd bestaat er overlap in de doelstellingen van de verschillende partijen. De stakeholders geven aan dat er geen overkoepelende samenwerkingsstructuur is, ook gaven ze aan dat er behoefte is aan meer samenhang, transparantie en coördinatie in de sector. Daarnaast werd opgemerkt dat door het gebrek aan onderlinge samenwerking en afstemming er niet alleen onvoldoende kennis wordt gedeeld, maar ook onvoldoende innovaties zullen worden ontwikkeld. Het is echter belangrijk dat dit wel gebeurt om het cultureel

erfgoed toekomstbestendig te maken. Daarnaast is de samenwerking van belang voor het gericht realiseren van voldoende instroom van studenten en professionals.

Samenwerking en afstemming is benodigd ten aanzien van:

- het samenbrengen van de benodigde kennis en data om de juiste koers, als sector en als organisatie binnen de sector, te kunnen bepalen;
- het benodigde opleidingsaanbod in samenhang mbo-hbo-wo;
- instroom bevorderende activiteiten voor het restauratieonderwijs;
- verandering van het imago van de sector als geheel, van conservatief naar een meer modern en toekomstgerichte sector en het promoten van het restauratievakmanschap;
- het creëren van gezamenlijke visies.

➤ **3. Er is geen programma en onvoldoende gezamenlijke visie over het onderwijsaanbod in Noord-Nederland.**

Het opleidingsaanbod in Noord-Nederland richt zich voornamelijk op de restauratie timmerman op mbo-niveau. Door onvoldoende instroom is het echter vaak onzeker of een opleiding kan starten. Op hbo en wo-niveau worden geen specifieke restauratieopleidingen aangeboden in Noord-Nederland, maar komt restauratie slechts beperkt in onderdelen van andere opleidingen voor. Ook het bijscholingsaanbod is minimaal in Noord-Nederland. Uit de verkenning blijkt dat er behoefte is aan meer kennis en vaardigheden voor de restauratie-architecten, bouwkundig adviseurs en beleidsmakers. Daarnaast is het van belang dat er inhoudelijk meer gewerkt wordt aan een doorlopende leerlijn binnen het initieel onderwijs en is een samenwerking tussen mbo- en hbo-instellingen hierin essentieel.

Doordat de opgave en de benodigde instroom niet in beeld is, is niet duidelijk hoe het onderwijsaanbod er voor de komende jaren inhoudelijk uit moet zien en hoe dit aanbod georganiseerd moet worden.

Visie is nodig over:

- het centraal versus regionaal organiseren van het opleidingsaanbod ten aanzien van diverse inhoudelijke thema's;
- het benodigde aanbod op mbo-, hbo- en wo-niveau en de afweging welk aanbod onder OCW-bekostiging wordt gebracht en welk aanbod in de particuliere markt wordt geregeld;
- de benodigde actuele kennis per doelgroep;
- de benodigde bijscholing van professionals.

4. Procesinnovatie is noodzakelijk om te komen tot de gewenste innovaties.

Bij veel projecten zijn overheden vaak niet altijd goed en op het juiste moment aangehaakt, waardoor eigenaren voor verrassingen komen te staan. Soms wordt al

wel in een bouwteam gewerkt, maar is de RCE en/of de provincie niet goed in het proces betrokken. Dit zorgt vaak voor onduidelijkheid en vertraging met betrekking tot het vergunningstraject, doorlooptijden, wel of niet toestemming voor bepaalde wijzigingen, etc. De gewenste innovaties worden dan vaak niet gerealiseerd.

➤ **5. Kennis uit innovaties krijgen onvoldoende navolging.**

Er zijn verschillende opvattingen over de noodzaak van innovaties bij monumenten. Vanuit de Rijksdienst Cultureel Erfgoed is aangegeven dat innovaties nodig zijn om het gebouwde cultureel erfgoed toekomstbestendig te maken. Dit wordt ook gestimuleerd door middel van subsidieverstrekking. Tegelijkertijd is er bij professionals van overheden in de sector terughoudendheid bij het toepassen van nieuwe technieken in een monumentaal gebouw, omdat innovaties worden gezien als een bedreiging voor de monumentale waarde. Om innovatie te stimuleren worden pilotprojecten uitgevoerd. Vaak wordt vooraf onvoldoende nagedacht over te bereiken doelstellingen, monitoring en kennisdeling. Integraal samenwerken vanaf de initiatieffase kan de kwaliteit en effectiviteit van maatregelen positief beïnvloeden. Deze procesinnovatie krijgt nog geen navolging. Daarnaast kan het optimaal delen van kennis uit innovaties voor een versnelling in het innovatievermogen van de sector realiseren.

Er is behoefte aan een meer gezamenlijke en gedragen visie op innovatie in cultureel erfgoed. Deze is er nu niet. Met de monumentale waarden als uitgangspunt is het belangrijk te weten welke nieuwe materialen en technieken toegepast kunnen worden, wat de kaders zijn en wat moet worden meegenomen in het integraal afwegingsproces. Uit de verkenning is gebleken dat er door meer integrale samenwerking veel winst te behalen is om te komen tot innovaties.

Overige conclusies

➤ **6. Twijfels over de kwaliteitsborging**

Voor het behoud van monumenten is het van groot belang dat onderhoud en restauratiewerkzaamheden kwalitatief goed worden uitgevoerd. Vanuit de verkenning kwam een sterk geluid naar voren van zorgen over de kwaliteit van de uit te voeren werkzaamheden en de benodigde toezicht daarop. Uit de verkenning is gebleken dat de regionale overheden beperkt toezicht en handhaving uitvoeren en er onvoldoende kennis en kunde aanwezig is. Daarnaast is uit de verkenning gebleken dat specifieke nieuwe kennis vaak ontbreekt bij architecten en beleidsmakers. De betrokken partijen in de branche hebben een verschillend visie (en voeren een ander beleid) over hoe om te gaan met kwaliteitsborging. Helderheid ontbreekt over waarom en in hoeverre kwaliteitsborging nodig is. Dit wordt versterkt door gebruik van verschillende certificaten of dat deze soms niet nodig zijn.

6. Aanbevelingen

Op basis van de bevindingen en conclusies zijn we gekomen tot de onderstaande aanbevelingen. Deze aanbevelingen dienen in onderlinge samenhang te worden benaderd. Het is verstandig dat de concrete invulling in een gezamenlijk plan van aanpak wordt vastgesteld. Hiervoor is een kartrekker c.q. projectleider nodig vanuit een onafhankelijke organisatie of overheid. Gezien het overstijgende niveau en belang is het meest voor de hand liggend dat deze rol wordt ingevuld vanuit de provincie Groningen.

Aanbeveling 1

Ten aanzien van de conclusie dat de opgave voor de restauratiebranche onvoldoende in beeld is, is de aanbeveling:

Opzetten van een structurele monitoring van de arbeidsmarktsituatie en trends van de restauratiebranche in Noord-Nederland zowel kwantitatief als kwalitatief.

Deze monitoring dient ondergebracht te worden bij een bestaande partij om verdere versnippering in de branche te voorkomen. Het gaat dan o.a. om het volgende:

- inzichtelijk maken van de grootte van de opgave (jaarlijks)
- inzichtelijk maken van de opgave per 5 jaar
- inzichtelijk maken van capaciteit arbeidsmarkt
- inzichtelijk maken verschil vraag-aanbod
- inzichtelijk maken benodigde kwalificaties

Bij het inrichten van de monitoring moet er aandacht zijn voor de verschillen tussen landelijke en regionale focus.

De uitkomsten van deze monitoring zijn relevant voor het onderwijsaanbod en het activeren van het bedrijfsleven en deze zullen dan ook actief met elkaar verbonden moeten worden.

Actie:	Opzetten Monitoringsplan Arbeidsmarktsituatie en Trends
Betrokkenen:	Bouwend Nederland, EIB, Provincie Groningen, NRF, OCW, RCE, Restauratie architecten, SBB, VRN
Trekkers:	Provincie Groningen en RCE

Aanbeveling 2

Ten aanzien van de conclusie dat er onvoldoende structurele samenwerking is in de restauratiebranche, is de aanbeveling:

Opstarten van een overlegstructuur met alle betrokken partijen om te komen tot een gezamenlijk visie en beleidsplan voor de restauratiebranche in Noord-Nederland.

De restauratiebranche is een onderdeel van de bouwsector, maar positioneert zich als een separate branche. Hierdoor ontstaat een 'eigen wereld', die daardoor beperkingen kent. Door de branche meer deel uit te laten maken van de brede bouwsector, biedt dit meer mogelijkheden qua bedrijfsvoering (organisatiekracht, netwerk, bouwvolume, monitoring), kennisontwikkeling en onderwijs. Het is daarbij zinvol om bij Bouwend Nederland aan te sluiten.

Actie:	Opzetten regulier overlegstructuur stakeholders
Betrokkenen:	Bouwend Nederland, Coöperatie Restauratie Noord, Hanzehogeschool Groningen, Roc's, Gemeenten, Libau, OCW , Provincie Groningen, RCE, Restauratie-architecten, ROP Noord, SBB, VRN.
Trekkers:	Provincie Groningen

Aanbeveling 3

Ten aanzien van de conclusie dat er geen onderwijsprogramma en geen gezamenlijke onderwijsvisie voor de restauratiebranche is in Noord-Nederland, is de aanbeveling:

Inrichten van een coördinatiepunt met de huidige betrokken partijen om te komen tot een gezamenlijk onderwijs- en kennisprogramma voor leerlingen, studenten en professionals.

Er is behoefte aan een centraal punt waar onderwijsaanbieders, overheden en bedrijven samenkomen voor een structurele afstemming en duurzame ontwikkeling van onderwijs en innovaties en waar faciliteiten beschikbaar gesteld worden.

Het coördinatiepunt moet voorzien in verbindingen tussen overheden, onderwijsaanbieders en bedrijfsleven en resulteert in:

- gezamenlijke onderwijsinfrastructuur voor studenten en professionals
- laatste kennis over de branche, innovaties en best practices beschikbaar voor onderwijs
- het faciliteren van (regionale) proeftuinen en innovatieplekken voor onderzoek, onderwijs en bedrijven
- verbinder in het netwerk in Noord-Nederland en het landelijk netwerk
- toename van aantal studenten en professionals in de restauratiebranche

Actie:	Maken van plan van aanpak voor het coördinatiepunt
Betrokkenen:	BuildinG, Coöperatie Restauratie Noord, Gemeenten, Libau, Monumenteigenaren, Ministerie OCW, Provincies, RCE, Restauratie architecten, ROP Nederland, ROP Noord, VRN, Roc's, Hanzehogeschool, Kenniscentrum Noordruimte, NCE, RUG
Trekker:	Ministerie OCW en Provincie Groningen

Aanbeveling 4

Ten aanzien van de conclusie dat procesinnovatie noodzakelijk is om te komen tot de gewenste innovaties, is de aanbeveling:

Ontwikkelen van een uniforme routekaart over de verschillende processen

Om te komen tot de gewenste innovaties is het belangrijk dat aan de voorkant vanaf het beslisproces van de eigenaar alles duidelijk is en zaken goed geregeld zijn. Het gaat dan om het integreren van parallelle processen van onder andere de vergunningen, het tijdig en goed aanhaken van alle betrokken partijen, doorlooptijden, toegestane wijzigingen, subsidiemogelijkheden, communicatie, etc.. Een goede dialoog tussen de betrokken stakeholders zal de 'problemen' goed in kaart brengen en zal kunnen resulteren in het optimaliseren van het proces. Er is vanuit de verschillende pilotprojecten en andere overleggen al veel inzicht opgedaan over hoe processen kunnen worden verbeterd. Doel is het ontwikkelen van een uniforme routekaart voor eigenaren waar de verschillende processen in beschreven staan.

Actie:	Ontwikkelen van een uniforme routekaart voor de processen
Betrokkenen:	Coöperatie Restauratie Noord, Gemeenten, Libau, Monumenteigenaren, Provincies, RCE, Restauratie-architecten, VRN
Trekker:	Gemeenten, Libau Steunpunt Cultureel Erfgoed, RCE, Provincies

Aanbeveling 5

Ten aanzien van de conclusie dat kennis uit innovaties te weinig navolging krijgt, is de aanbeveling:

Opzetten van een structurele landelijke monitoring en kennisdeling van innovaties bij monumenten.

Regionale nieuwe kennis dient ook landelijk te worden ontsloten en visa versa. Hierdoor kan beleid tijdig aangepast worden. De nieuwe kennis moet voor verschillende doelgroepen (eigenaren, plantoetsers, ontwikkelaars, adviseurs, bouwers, beleidsmakers) laagdrempelig toegankelijk worden aangeboden. Dit vraagt om een actief beheerde monitoring van nieuwe kennis en kan resulteren in een actueel en digitaal kennisloket. Het is ook denkbaar dat 'best practices' vanuit pilot projecten en andere innovaties kunnen worden aanschouwt op

locatie(s). Kennisuitwisseling kan ook plaatsvinden door (regionale) symposia en/of kenniscafés.

Actie:	Opzetten van een structurele monitoring en kennisdeling van innovaties
Betrokkenen:	Bouwend Nederland, BuildinG, Coöperatie Restauratie Noord, Gemeenten, Libau, Monumenteigenaren, Provincies, RCE, Restauratie-architecten, ROP Nederland, ROP Noord, VRN, HanzePro, Kenniscentrum Noordruimte, RUG
Trekkers:	Gemeenten, Libau Steunpunt Cultureel Erfgoed, Ministerie OCW, Provincies, RCE

Aanbeveling 6

Ten aanzien van de aanvullende conclusie dat er twijfels zijn over de kwaliteitsborging, is de aanbeveling:

Opstarten dialoog over de kwaliteit in de branche.

Het Rijk en de provincies dienen gezamenlijk koers uit te zetten, wat zij willen met de kwaliteitsborging binnen de restauratiebranche. Het betreft de domeinen van ontwerp, uitvoering, handhaving en toetsing. Het bedrijfsleven heeft eerder aangegeven dat niet altijd voldoen kan worden aan de normering volgens de richtlijnen van ERM en het is de vraag of dat problemen oplevert.

Niet alleen de vakman in de uitvoering, ook de andere betrokken partijen zoals de architecten en handhavers en toezichhouders dienen bij de dialoog betrokken te worden. Het gesprek moet antwoorden geven over welke kwaliteit gewenst is, hoe deze kan worden geborgd en welke passende methodes daarbij horen.

Actie:	Opzetten dialoog in de branche over kwaliteitsborging
Betrokkenen:	Bouwend Nederland, Coöperatie Restauratie Noord, ERM, Gemeenten, Monumenteigenaren, OCW, Onderwijsinstellingen, Provincies, RCE, Restauratie-architecten, VRN, Libau, SCR
Trekker:	Ministerie OCW en Provincie Groningen

7. Financieringsmogelijkheden

Voor het mogelijk maken van projecten of onderzoekstrajecten is een subsidietraject vaak onontbeerlijk. Er zijn veel (Europese) subsidieregelingen, welke in meer of mindere mate geschikt kunnen zijn.

Binnen subsidiemogelijkheden wijzigen programma's, regelingen, calls en budgetten continu en is het van belang dat de informatie up-to-date is.

Afhankelijk van de daadwerkelijk te nemen vervolgstappen kan gekeken worden welke subsidies qua timing en haalbaarheid mogelijk zijn. Van belang bij dergelijke subsidies is om goed te kijken naar de sector, randvoorwaarden, doelstellingen, status, subsidiepercentage, maximale subsidie, etc.

Voor subsidiemogelijkheden kan gedacht worden aan bijvoorbeeld:

- EFRO Proeftuinen, EFRO Valorisatie, EFRO kennisontwikkeling, EFRO Open
- Nationaal Programma Groningen
- Kiem HBO
- RAAK Publiek, RAAK Raak Pro, RAAK MKB
- Subsidie energie-innovatie Topsector Energiestudies / Urban Energy / DEI+ Meerjarig Missiegedreven Innovatie Programma's (MMIP 's)
- NWA Ideeëngenerator call
- INTERREG VA Grote projecten / kleine projecten
- JPI Cultural Heritage and Global Change

Daarnaast zijn er financieringsmogelijkheden vanuit OCW:

- Erfgoeddeal
- Programma religieus erfgoed
- Onderwijsinnovaties

Bronnenlijst

Literatuur

DPA Cauberg-Huygen; Monitor verduurzaming rijksmonumenten - Onderzoek naar effectiviteit van getroffen maatregelen; 21 juni 2017

Economisch Instituut voor de Bouw (EIB); Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2020; januari 2020

Economisch Instituut voor de Bouw (EIB); Trends op de bouwmarkt 2019-2023; oktober 2019

Economisch Instituut voor de Bouw (EIB); Gespecialiseerde restauratiebedrijven in beeld' – Omzet, arbeid, scholing en certificering in de verschillende branches van het GA-Platform Restauratie; februari 2018

Economisch Instituut voor de Bouw (EIB); Instandhouding van Monumenten – Marktverkenning voor restauratie, onderhoud, herbestemming en verduurzaming van monumenten tot 2020; mei 2016

Economisch Instituut voor de Bouw (EIB); Arbeid en scholing in de restauratiesector; maart 2012

Libau; Inventarisatie benodigd budget monumenten aardbevingsgebied; januari 2018

Libau; Toekomst Oldambtster boerderijen; mei 2019

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; Erfgoedbalans 2017; februari 2017

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; Erfgoed telt - De betekenis van erfgoed voor de samenleving; 22 juni 2018

Nationaal Coördinator Groningen; Erfgoedprogramma – Voortgangsrapportage en geactualiseerde beleidsagenda 2019-2022; april 2019

Sociaal Planbureau Groningen; Literatuurstudie Maatschappelijke Gevolgen Bodemdaling; 31 mei 2018

Trouw, juni 2019, www.trouw.nl/kerkenonderzoek.

Websites

Onderwijs

<https://www.rop-nederland.nl>

<https://www.restauratienoord.nl>

<https://www.erfgoedopleidingen.nl>

<https://www.erfgoedacamedie.nl>
<https://www.rocfrieseport.nl>
<https://www.alfa-college.nl>
<https://www.noorderpoort.nl>
<https://www.drenthecollege.nl>
<https://www.ribo.nl>
<https://www.restauratiecentrum.nl>
<https://www.geldersrestauratiecentrum.nl>
<https://www.hanze.nl>
<https://www.windesheim.nl>
<https://www.nhlstenden.nl>
<https://www.rug.nl>
<https://www.reinwardt.ahk.nl>
<https://www.tudelft.nl>
<https://www.tue.nl>
<https://epi-kenniscentrum.org>
<https://www.s-bb.nl>
<https://www.kiesmbo.nl>

Bedrijven

<https://restauratienoord.nl>
<https://www.ga-platformrestauratie.nl>
<https://www.vakgroeprestauratie.nl>
<https://www.vawr.nl>

Overheden

<https://www.cultureelerfgoed.nl>
<https://www.destaatvangroningen.nl>
<https://www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>
<https://www.deerfgoedmonitor.nl>
<https://www.monumenten.nl>

Overig

<https://www.monumentenwacht groningen.nl>
<https://www.libau.nl>
<https://www.erfgoedloket groningen.nl>
<https://www.stichtingerm.nl>
<https://www.screstauratie.nl>
<https://www.stichtingdbf.nl>
<https://www.restauratiefonds.nl>

Bijlagen

Bijlage I : Overzicht interviews

Met de volgende personen zijn interviews gehouden:

- Hilke Janssen - Vereniging Restauratie Noord, ROP Noord-Nederland
- Jan Notebomer - Notebomers Bouwgroep (en lid van VRN)
- Anthony de Graaf - Bouwgroep Dijkstra Draaisma (en lid van VRN)
- Janet Bosma - Stichting Certificering Restauratie
- Koos Schieving - ROP Noord-Nederland
- Christiaan Stavorinus - ROC Friese Poort
- Jouke Jongma - ROC Friese Poort
- Henk Huberts - EPI-kenniscentrum
- Hilke Janssen - Vereniging Restauratie Noord, ROP Noord-Nederland
- Douwe Offrina - Bouwbedrijf Jurriens Noord BV
- Jacko Engee - Ministerie OCW
- Ellen Wisse - Ministerie OCW
- Hans de Witte - Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Marc Stappers - Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Eefje van Duin - Libau
- Corrie Boer - Monumentenwacht Groningen
- Jan Kuik - Monumentenwacht Groningen
- Jan Harm Eppinga - Groninger Landschap
- Hugo Dokter - Groninger Landschap
- Martin Bellers - RIBO

Met de volgende personen is beperkt gesproken:

- Koert Vermeulen - SSPB
- Maarten Vieveen - Kenniscentrum NoorderRuimte, Hanzehogeschool
- Eefje Kroezen - Windesheim Zwolle
- Hans Schaeffer - NHL Stenden Leeuwarden
- Marcel Wester - Hanzehogeschool Groningen
- Arjan Peters - Drenthe College
- Rolf Feikens - ROC Alfa-college
- Tamara Sloothaak - SBB
- Agnes van Alphen - NCE
- Jur Bekooy - Stichting Oude Groninger Kerken
- Rolf Vuurboom - Bouwmaatschappij Vuurboom BV
- Kor Holstein - Holstein Restauratie Architectuur

Bijlage II: Betrokken stakeholders en hun positie

OCW: Het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (OCW) is proactief in het borgen van benodigd vakmanschap voor de instandhouding van cultureel erfgoed in Nederland. Dit vertaalt zich onder andere in de financiële bijdrage die de overheid heeft geïnvesteerd in het Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen (NCE), de structurele bijdrage aan stichting Restauratie Opleidingsprojecten Nederland (ROP Nederland) en de samenwerking via de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE).²⁶

RCE: De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) is onderdeel van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Zij voeren wet- en regelgeving en erfgoedbeleid uit en ontwikkelen praktische toepasbare kennis en geven onder andere advies over rijksmonumenten. Daarnaast verzamelt RCE cijfers en data bijvoorbeeld in het Rijksmonumentenregister en de Erfgoedmonitor.

NCE: Het Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen (NCE) streeft naar het creëren van een inzichtelijke en duurzame onderwijsinfrastructuur voor opleidingen op alle niveaus in de erfgoedsector om het behoud van dit vakmanschap te borgen. Zij ontwikkelt met gelden van OCW nieuw aanbod op MBO-niveau en richt zich daarnaast op NCE brancheopleidingen.

Provincie Groningen: de provincie Groningen zorgt voor het provinciale culturele erfgoed door onder andere het stellen van beleidskaders en het verlenen van subsidies aan monumenteigenaren onder andere voor groot onderhoud en restauratie van rijksmonumenten, financiering van Steunpunt Cultureel Erfgoed en Monumentenwacht en het toezicht vanuit wettelijke taken. Daarnaast houdt zij een erfgoedmonitor bij in de 'Staat van Groningen'. Hierin worden de aantallen verschillende monumenten en de verspreiding over de Provincie Groningen bijgehouden even als de staat van onderhoud en leegstand.²⁷

Gemeenten: Er zijn gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden die door de gemeente worden aangewezen. Gemeentes zijn vaak het eerste aanspreekpunt voor monumenteigenaren. Het gaat dan om vergunningen, advies en toezicht en handhaving. Daarnaast hebben gemeenten zicht op lokale arbeidsmarktontwikkelingen binnen het sociale domein.

Monumentencommissie: Een monumentencommissie beoordeelt de effecten van plannen op cultuurhistorische waarde van een gebouw of een gebied. De commissie heeft de (wettelijke) taak om de gemeente te adviseren over bouwplannen waar een monumentenvergunning voor nodig is. De commissie heeft primair een advies en beoordelingstaak.

²⁶ Erfgoedtelt_Juni2018

²⁷ <https://destaatvangroningen.nl>

ROP Nederland / ROP Noord-Nederland: Stichting Restauratie Opleidingsprojecten Nederland (ROP Nederland) heeft een intermediaire rol tussen regionale roc's, studenten en bedrijven, stemmen vraag en aanbod van opleidingsplaatsen en projecten af. Daarnaast organiseren zij instroom-bevorderende activiteiten, houden zij zich bezig met het ontwikkelen, stimuleren en mede uitvoeren van opleidingen en het verbeteren van de infrastructuur voor vakmanschap. ROP Noord-Nederland is regionaal georganiseerd en verbonden aan ROP Nederland. ROP Noord-Nederland is actief in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe.

VRN: De Vereniging Restauratie Noord is een vereniging van gespecialiseerde aannemersbedrijven met ca. 40 leden in Noord-Nederland. De vereniging biedt opleidingsplaatsen bij restauratieprojecten aan leerlingen en werkt samen met ROP Noord-Nederland. Werkt aan kwaliteitsborging en stimuleert certificering via de Stichting Certificering Restauratiebedrijven (SCR).

Coöperatie Restauratie Noord: de Coöperatie Restauratie Noord is sinds mei 2019 opgericht door ROP Noord-Nederland en VRN om één organisatie in het leven te roepen waarin alle bedrijven, instellingen en maatschappelijke initiatieven gaan samenwerken. Het doel is kennis en middelen efficiënter in te zetten en te delen. Instroom bevorderen, een netwerk voor kennisdeling opbouwen, optimalisering verbinding opleiding en arbeidsmarkt zijn onder meer de kerntaken.

SBB: Het erkennen en begeleiden van leerbedrijven is ondergebracht bij De Stichting Samenwerking Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB). Zij zorgt voor samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven, houdt cijfers bij over kans op stage en werk, arbeidsmarkt ontwikkelingen en adviseert OCW over de aansluiting beroepsonderwijs op de praktijk.

Kenniscentrum Herbestemming Noord: Het kenniscentrum is een samenwerkingsverband tussen Stichting DBF en twee noordelijke steunpunten voor cultureel erfgoed (Steunpunt Erfgoed Drenthe en Steunpunt Monumentenzorg Fryslân). Doel van het Kenniscentrum Herbestemming Noord is een duurzame herbestemming tot stand te brengen met een zo kort mogelijke procedure, met zo beperkt mogelijke kosten, met zo veel mogelijk gebruikmaking van de monumentale waarden en karakteristieken en met optimale inzet van subsidies en andere financieringsregelingen. Het Kenniscentrum Herbestemming Noord is in 2013 ontstaan en wordt volledig ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de drie noordelijke provincies. Als netwerkorganisatie werkt het kenniscentrum samen met partijen zoals de Rijksuniversiteit Groningen en het Kennisnetwerk Krimp Noord Nederland.

Stichting DBF: Stichting DBF is in 1990 opgezet door de provincie Fryslân. Een belangrijke taak van Stichting DBF is het in eigendom houden en beheren van historisch vastgoed. Daarnaast heeft DBF veel ervaring in het herbestemmen van erfgoed.

Libau: Libau is de onafhankelijk adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit en cultureel erfgoed in Groningen en Drenthe. Libau heeft als doel de bevordering en instandhouding van de bouwkundige en landschappelijke schoonheid in de Provincie Groningen en Drenthe, waaronder monumentenzorg. Zij faciliteert het steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen en vormt een personele unie met de Monumentenwacht Groningen dat onder andere monumentale gebouwen inspecteert op staat van onderhoud.

Overige partijen:

ERM: De Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM) is een landelijke organisatie dat zich bezig houdt met de restauratiekwaliteit en het certificeren van bedrijven aan de hand van beoordeling en uitvoeringskaders.

SCR: De Stichting Certificering Restauratie (SCR) is in 2014 op initiatief van de Vereniging Restauratie Noord (VRN), provinciale monumentenwachten en restauratie-opleider RIBO in Overijssel. De stichting heeft als werkgebied Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel en wordt gesteund middels subsidie door de betrokken provincies. De stichting houdt zich bezig met certificering van kleinere en middelgrote bedrijven aan de hand van de Kwaliteitsregeling Kennis + Kunde-regeling gericht op vakmanschap.

Regionale onderwijsinstellingen en opleiders gericht op bijscholing: Het onderwijsniveau voor de sector betreft functies van mbo tot wo-niveau. De diverse relevante onderwijsinstellingen gevestigd in de regio en Noord-Nederland zijn onder meer: ROC-Alfa-college, Noorderpoort, ROC-Friese poort, Drenthe-college, Hanzehogeschool Groningen, NHL-Stenden, Windesheim Zwolle, Rijksuniversiteit Groningen en EPI-kenniscentrum.

Vakverenigingen: Bedrijven actief in de restauratiebranche zijn veelal georganiseerd in verschillende vakgroepen, verenigingen en/of aangesloten bij platforms. Deze vakgroepen, verenigingen en platforms zijn landelijk en/of regionaal georganiseerd. Onder andere: Platform Gespecialiseerde Aannemers (GA-platform), vakgroep restauratie, vakgroep restauratie stukadoors, vereniging restauratie steenhouders, Vereniging Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR).

Monument eigenaren: Een groot deel van de monumenten is in particulier eigendom. Het soort monument bepaalt onder meer welke rechten en plichten een eigenaar heeft, en welke financiële mogelijkheden er zijn om onderhoud, restauratie of verbouwingen te financieren. Er bestaan diverse vereniging van monumenteigenaren. In het noorden onder andere de Stichting Oude Groninger Kerken, Stichting beheer Kerkelijke Gebouwen Noord-Nederland, Het Groninger landschap en de Vereniging Groningermonument.

Bijlage III: Verslag Atelier 'Arbeidsmarkt en de restauratiebranche'

11 februari 2020

Doel

Het doel van het atelier is om de bevindingen opgehaald uit de deskresearch en interviews voor te leggen aan de deelnemers van het atelier en hier inhoudelijk een verdere verdiepingsslag in te maken en waar mogelijk oplossingsrichtingen te verkennen.

Programma

14.15 uur Inloop

14.30 uur Welkom + uitleg programma + terugblik ateliers door Kim Bode

14.45 uur Bevindingen arbeidsmarkt door Jelle Pama

15.15 uur Plenaire discussie onder leiding van Jelle Pama en Kim Bode

16.15 uur Samenvatting

16.30 uur Afsluiting en borrel

Aanwezigen

Deelnemers

Jur Bekooy	Oude Groninger Kerken
Margret Brons	Dijkoraad
Eefje van Duin	Libau
Carolien Doesburg	1000 Banenplan
Jacko Engee	ministerie OCW
Anthony de Graaf	Bouwgroep Dijkstra Draisma
Michiel van Hunen	Rijksdienst Cultureel Erfgoed
Hilke Janssen	Vereniging Restauratie Noord
Jan Kuik	Monumentenwacht
Douwe Offringa	Jurriens Noord
Richard Veenstra	Provincie Groningen
Maarten Vieveen	Kenniscentrum Noorderruimte
Alja Vos	Bouwend Nederland

Organisatie:

Kim Bode	HanzePro
Linda van der Laan-Mom	HanzePro
Jelle Pama	HanzePro

Uitkomsten atelier Arbeidsmarkt:

Na de presentatie van de bevindingen arbeidsmarkt (o.b.v. interviews en deskstudie) is plenair met de deelnemers discussie gevoerd om op basis hiervan – en op basis van eigen ervaring en kennis van deelnemers – voor de verkenning meer beeld te krijgen van de situatie op de arbeidsmarkt. De volgende casus is gebruikt ter ondersteuning van de discussie:

Stel we moeten als branche 25% meer omzet realiseren:

- *is er een kwantitatief probleem? (succes- en knelfactoren)*
- *Bijvoorbeeld een tekort aan vakmensen en aan welke vakmensen is dan behoefte?*
- *is er een kwalitatief probleem? (succes- en knelfactoren)*
- *In hoeverre is er bijvoorbeeld specifiek vakmanschap nodig?*
- *Wat heeft de restauratiebranche nodig om 25% meer omzet te realiseren?*

Het volgende is ingebracht tijdens de discussie over de huidige situatie op de arbeidsmarkt door deelnemers:

Kwantitatief

De volgende signalen zijn ter tafel gekomen aangaande beschikbaarheid van uitvoerende partijen:

- In de crisistijd zijn veel bouwbedrijven zich gaan focussen op restauratie. Nu focussen ze zich weer op reguliere werkzaamheden en voeren ze geen werkzaamheden meer uit in de restauratiebranche. Reguliere bouwwerkzaamheden leveren financieel meer op vanuit de algemene kosten.
- Monumenteigenaren moeten soms jaren wachten tot bouwbedrijven ruimte hebben voor de uitvoer van werkzaamheden. Ook de aannemers uit het dorp hebben over het algemeen geen ruimte voor uitvoeren van werkzaamheden. Monumenteigenaren zijn bang om subsidies voor de restauratiewerkzaamheden mis te lopen.
- Provincie Groningen en Stichting oude Groninger Kerken geven aan dat er ook vanuit monumenteigenaren signalen zijn dat er weinig restauratiearchitecten en bouwkundig adviseurs beschikbaar zijn op dit moment.

Kwalitatief

Over de benodigde kwaliteit van professionals in de restauratiebranche is het volgende besproken:

- Vanuit Bouwend Nederland wordt geconstateerd dat bedrijven in het algemeen behoefte hebben aan 'kant en klaar' personeel met voldoende kennis en kunde vanuit de opleidingen.
- In de restauratiebranche werken gespecialiseerde professionals. In elke vakgroep is deze specifieke deskundigheid belangrijk.

Deelnemers brengen geluiden van monumenteigenaren in: eigenaren vinden dat ze niet 'goed' geholpen worden. Ook ingeschakelde onderaannemers hebben niet altijd de benodigde kennis.

Vanuit de deelnemers is het beeld dat de adviseurs op de volgende vlakken meer kennis moeten hebben:

- Er is onvoldoende kennis aanwezig van het aardbevingsdossier (benodigde kennis bij aardbevingen: effect van de aardbeving op het werk – keuze van methodes die je gebruikt en vaardigheden).
- Adviseurs hebben nieuwe en bredere kennis nodig op gebied van energietransitie. Als een monumenteigenaar wil verduurzamen, dan moet een adviseur daar een adequaat antwoord op hebben.
- Communiceren met eigenaren is daarnaast ook een belangrijker aandachtspunt geworden.

Ontwikkelingen arbeidsmarkt

- De adviseurs hebben basiskennis nodig. Dat is op dit moment nog voldoende aanwezig. De inschatting is dat dit onvoldoende aanwezig is bij de nieuwe generatie.
- Er is sprake van vergrijzing, daarnaast kiezen jongeren steeds minder voor beroepen in de bouw en een nog kleinere groep voor de restauratiebranche.
- Aannemers zijn vaak betrokken bij opleidingsinstituten om te zorgen dat er voldoende geschoold personeel is. Daarnaast is er ook sprake van intern opleiden van restauratie vakmanschap. Niet-restauratie vakman samen laten werken met een restauratie vakman.
- Steeds meer starters willen als ZZP'er aan de slag.
- Door de krapte worden de vakmensen met specifieke kennis ook wel via andere bedrijven ingehuurd voor een klus waarvoor deze kennis vereist is.

Wat is nodig?

Beelden en ideeën van deelnemers aangaande de arbeidsmarkt en de opgave waar de branche voor staat:

- Opvallend dat er zo weinig data beschikbaar is over de arbeidsmarkt. Als je beleid wil maken is data nodig.
- Meer omzet zou mogelijk zijn als er meer restauratie vakmensen zijn. Het 1000 banenplan zou daar bij kunnen helpen door mensen met afstand tot de arbeidsmarkt aan de hand van praktijkgerichte opleidingstrajecten met de restauratie kennis te laten maken met waar mogelijk doorstroom naar regulier onderwijs.
- Slimmer organiseren van het werk: de aansturing zou beter kunnen, bijvoorbeeld restauratietimmerman die de niet-restauratie timmermannen aanstuurt. Dan heb je minder restauratiespecialisten nodig.
- Opleiden van projectleiders, toezichthouders en bouwkundig adviseurs met verbreding van kennis.
- Verbetering in samenwerking en proces: integrale aanpak. Ook opdrachtgever betrekken: bij een monument kom je altijd onverwachte dingen tegen, deze onzekerheid moet ook bij bijvoorbeeld een aanbesteding meegenomen worden.

Specifieker omschrijven van de uitvraag zorgt ook voor een betere prijs. Daarnaast meer aandacht voor ERM certificering en referenties, bijvoorbeeld bij subsidie en vergunningverlening.

- Aanjagen van de bedrijven om op te leiden. De CAO Bouw & Infra heeft een potje voor persoonlijke ontwikkeling. Dit wordt direct uitbetaald waardoor het gezien wordt als loon en er weinig gebruik van wordt gemaakt.

Uitkomsten

In het atelier is bevestigd dat er meer informatie en inzicht nodig is van de arbeidsmarkt om een goede analyse te doen. Ondanks gebrek aan zicht op de arbeidsmarkt komt er uit het atelier een eenduidig signaal naar voren dat er op de arbeidsmarkt krapte is als het gaat om gekwalificeerd personeel. Tevens maakt men zich zorgen over de kwaliteitsborging van de uit te voeren werkzaamheden.

Kwantitatief: Geopperd is dat het anders organiseren van het werk ervoor kan zorgen dat hetzelfde werk gedaan kan worden met minder restauratiespecialisten. Het initiatief van het 1000 banenplan in de regio Groningen kan mogelijkheden voor nieuwe instroom bieden van mensen met afstand tot de arbeidsmarkt.

Kwalitatief: Er is kennisverbreding nodig bij de huidige professionals en mogelijk is er behoefte aan een andere type professionals: die meer integraal kunnen werken.

Daarnaast is er in het kader van kwaliteitsborging meer aandacht nodig ten aanzien van kennis en ervaring van toezichthouders, naast aandacht voor certificering bij de uitvraag.

Bijlage IV: Verslag Atelier ‘Onderwijs en de restauratiebranche’

10 december 2019

Doel

Het doel van het atelier is om de bevindingen opgehaald uit de deskresearch en interviews voor te leggen aan de deelnemers van het atelier en hier inhoudelijk een verdere verdiepingsslag in te maken en waar mogelijk oplossingsrichtingen vast te stellen.

Programma

13.15 uur Inloop

13.30 uur Welkom + uitleg programma + presentatie factsheets

13.45 uur Discussieronde 1 (in deelgroepen) ‘Hoe ziet de ideale kenniswereld eruit?’

14.45 uur Terugkoppeling uit deelgroepen (plenair)

15.00 uur Pauze

15.15 uur Discussieronde 2 (in deelgroepen) ‘Wat is nodig om daar te komen’

16.15 uur Terugkoppeling uit deelgroepen (plenair)

16.30 uur Afsluiting en borrel

Aanwezigen

Deelnemers:

Anna Bruijn	Kor Holstein architectuur
Eefje van Duin	Libau
Lieke Eegdeman	afstudeerstudent Libau
Anthony de Graaf	Bouwgroep Dijkstra Draisma
Henk Huberts	EPI-kenniscentrum
Michiel van Hunen	Rijksdienst Cultureel Erfgoed
Hilke Janssen	Vereniging Restauratie Noord
Jouke Jongsma	ROC Friese Poort Drachten
Arjan Klooster	Noorderpoort
Eefje Kroesen	Windesheim
Arjan Peters	Drenthe College
Koos Schievink	ROP-Noord
Janny Slagter	Hanzehogeschool Groningen
Gijsje Stephanis	Provincie Groningen
Marloes Tiegelaar	NCE
Richard Veenstra	Provincie Groningen
Maarten Vieveen	Kenniscentrum Noorderruimte
Hilde van Werven	Windesheim
Marcel Wester	Hanzehogeschool Groningen

Facilitator:

Roland Klarenbeek Hanzehogeschool Groningen

Organisatie:

Kim Bode HanzePro

Lous Ebbens HanzePro

Linda van der Laan-Mom HanzePro

Jelle Pama HanzePro

Uitkomsten atelier Onderwijs

Na presentatie van de factsheets (o.b.v. interviews en deskstudie) zijn de deelnemers uiteen gegaan om op basis hiervan – en op basis van eigen ervaring en kennis - invulling te geven aan ‘de ideale onderwijswereld’ (ronde 1) en wat nodig is om die te creëren(ronde 2).

Ronde 1 Hoe ziet de onderwijswereld er idealiter uit

In de ideale onderwijswereld:

- wordt van elkaar geleerd;
- wordt kennis gedeeld in alle openheid.

In de ideale onderwijswereld is samenwerking van belang:

- gewerkt wordt in gezamenlijkheid: erfgoed sector is een geheel;
- opleidingen Restauratie wereld in Noord-Nederland zijn in afstemming en samenwerking goed verbonden met de rest van NL.

In de ideale onderwijswereld is het onderwijs

- hip en modern;
- transparant: een student weet welke mogelijkheden voor opleiden er zijn;
- bekend en is er voldoende instroom voor rendabel onderwijs en is voldoende instroom voor de opgave in Noord-Nederland.

In de ideale onderwijswereld zijn de volgende faciliteiten beschikbaar:

- hotspot: een centraalpunt waar alles samen komt: overheid, bedrijfsleven en onderwijs en van waaruit gecoördineerd wordt;
- contactenbank: om makkelijker het netwerk in de branche te benutten voor excursies, presentaties etc. in het onderwijs;
- kennisbank: benodigde aantallen vakmensen voor de opgave, benodigde expertise, aanbod opleidingen, onderzoeksresultaten etc.;
- depot van authentieke materialen in de regio om te gebruiken voor lessen en examens;
- proeftuinen / innovatie werkplaats voor onderzoek: meten en monitoren, kennisdeling op basis van projecten en best practice, ervaringen van eigenaren, bouwteams en studenten etc. Groningen is een proeftuin voor erfgoed, duurzaamheid en constructieve ingrepen.

In de ideale onderwijswereld ziet het aanbod er als volgt uit:

- in het aanbod zijn de nieuwste technieken en innovaties opgenomen en zijn er koppelingen gemaakt met duurzaamheid en energie;
- naast verbreding van vakkennis in de techniek is het onderwijs ook gericht op het werkproces: op het juiste moment de juiste keuzes maken met alle actoren in het werkproces. Deze verbinding wordt gelegd in het onderwijsaanbod;
- integrale benadering opleidingen onderling: mbo/hbo werken samen in dezelfde projecten. Een excellentietraject is bijvoorbeeld ook mogelijk vanuit het MBO;
- het aanbod is georganiseerd in een doorlopende leerlijn aangeboden op de verschillende niveaus met voldoende mogelijkheden voor verdieping vakkennis door professionals.

De ideale onderwijswereld is als volgt georganiseerd:

- er zijn voldoende opleidingsmogelijkheden en een netwerk met restauratie-expertise in Noord-NL;
- het onderwijs is flexibel ingericht: je kan bijvoorbeeld als mbo'er ook vakken volgen op hbo niveau en andersom;
- de hele werkkolom doet mee, dus ook de restauratie-architect en andere betrokken beroepsgroepen;
- samenwerking staat centraal; we doen het met elkaar voor het behoud van vakmanschap in de branche.

Ronde 2 Wat is er nodig om de gewenste situatie te bereiken?

Na het schetsen van de ideale onderwijswereld en het delen van de genoemde inzichten met elkaar, bespreken de deelnemers aan twee tafels wat benodigd is om deze ideale onderwijswereld te creëren.

Ten aanzien van samenwerking is het volgende benodigd:

- kartrekker(s); definieer wat de kar is en wie de spelers zijn;
- gezamenlijk naar een hoger plan komen vanuit de onderwijspartners en de sector met steun van de provincie als opdrachtgever;
- vaste momenten waarop je als onderwijsinstellingen bij elkaar komt en afstemt;
- van elkaar op de hoogte zijn wie wat doet voor welke doelgroep.

Om te komen tot het passende onderwijsaanbod dient:

- er helderheid te zijn over de eisen die worden gesteld aan nieuwe restauratietechnieken en de manier van werken om het vakmanschap te moderniseren;
- er op basis van bestaande onderdelen een compleet programma te worden opgesteld voor alle leerniveaus, zogenaamde Erfgoedopleiding (dan kun je het ook hip maken/presenteren en beter toegankelijk maken). Meerdere niveaus samenvoegen per thema. Bij het opstellen moet klein worden begonnen vanuit de inhoud;
- van restauratie een vast onderdeel in het curriculum gemaakt te worden, op het hbo, zodat elke student een basis heeft. Daarna mogelijkheid tot verdieping in bijvoorbeeld een minor;

- in het mbo de restauratie-keuzedelen aangeboden te worden;
- ook gekeken te worden naar generieke vakken zodat er bij onvoldoende werk ook andere beroepen uitgevoerd kunnen worden. Verbinding met de bouwopleidingen: wandstellen -> verbouwen -> restauratie;
- er een hbo: opleiding tot generalist op het gebied van rendabel, duurzaam herbestemmen ontwikkelt worden;
- er in het onderwijs interessante projecten benut te worden als leslocatie. Hier gezamenlijk werken aan het project: hbo/wo studenten werken aan de voorbereiding en mbo-studenten aan de uitvoering;
- een suggestie is om de student voor de praktijkopdracht verplicht bij een erkend restauratiebedrijf te laten werken tijdens een BBL-opleiding restauratie. NCE heeft dit als voorwaarde opgenomen in hun aanbod.
- een leermeestercoach uit het werkveld gekoppeld te worden aan studenten tijdens een project;
- de ERM uitvoeringsrichtlijnen geïntegreerd te worden in het onderwijs;
- er na- en bijscholing aangeboden te worden door middel van cursussen door autoriteiten in het vakgebied.

Innovaties/actueel onderwijs:

- wisselwerking tussen initieel en post-initieel onderwijs benutten om innovaties in het onderwijs te versnellen. Snel kunnen ontwikkelen kan vooral buiten het bekostigde onderwijs. In het bekostigde onderwijs zit beperkt en slechts op onderdelen flexibele ruimte;
- kostbare opleidingen kunnen mogelijk ook minder kostbaar gemaakt worden door het toepassen van VR technologie;
- inpassen van nieuwe technieken in het restauratie onderwijs bijvoorbeeld: 3d tekeningen gebruiken, nieuwe materialen gebruiken, digitaal inmeten toepassen en integrale manier van samenwerken aanleren etc.;
- cross-over samenwerking zoeken met bijvoorbeeld ICT: programmeur restauratie.

Geopperde ideeën imagoverbetering en verhogen van de instroom:

- gezamenlijke promotie: vertaalslag maken naar jongeren;
- leerlingen moeten met het restauratie vak in aanraking komen. Ze komen er nu niet mee in aanraking, hooguit per toeval via een bedrijf die er iets van weet;
- erfgoed laten beleven: fieldtrips, excursies, gastcolleges voor studiekeizers;
- maak het onderwijs en het vak hip met moderne technieken die nu al gebruikt worden en voorbeelden zoals horecagelegenheid die in een monument zitten;
- aansluiten bij bestaande acties en zoektocht voor meer jongeren in de techniek;
- algemene bouwstudenten enthousiasmeren voor erfgoed, maar kan ook al tijdens basisonderwijs;
- uitvergroten waardering voor vakmanschap en onderscheidende karakter van het vak;
- perspectief van de jongeren meenemen, wat zoeken zij;
- ervaren praktijkmensen inzetten voor gastcolleges;
- vroeg beginnen met voorlichting geven: basisonderwijs over erfgoed: snuffelstage;
- erkenning voor het vakmanschap creëren;
- alumnibeleid inrichten.

Randvoorwaarden voor continuïteit van het onderwijsaanbod:

- voldoende instroom
 - geïnteresseerde jongeren tussen 16-26 jaar;
 - restauratie bouwbedrijven die medewerkers scholen. Het kost veel inspanning en doorlooptijd om bouwbedrijven te activeren. Is geen onwil maar zij zijn druk met dagelijkse bedrijfsvoering. Tijd van vooruit kunnen kijken is kort. Dit staat in contrast met langere termijn investering in het opleiden van medewerkers.
- tijd en geld om het onderwijs te organiseren en te coördineren;
- bereikbaarheid is een belangrijk aandachtspunt voor de bereidheid van mbo-studenten om onderwijs te volgen;
- voldoende restauratieprojecten en erkende leerbedrijven;
- coördinatiepunt van waaruit in het noorden alles aangestuurd en geregeld wordt. Nu op veel plekken kleine dingen;
- goede enthousiaste docenten zijn bepalend voor succes.

Conclusie en terugkoppeling

In het atelier zijn de bevindingen vanuit deskresearch en interviews herkend en bevestigd door de aanwezige deelnemers. De aangegeven behoefte vanuit het atelier richt zich sterk op meer samenwerking binnen het onderwijs en de sector om het onderwijs in een meer doorlopende leerlijn passend te maken voor de verschillende doelgroepen betrokken in de werkprocessen van restauratie, waaronder dus ook de hbo-doelgroepen. Daarnaast wordt het imago van de sector genoemd als belemmerend voor de instroom op dit moment. Innovaties wordt als middel gezien om dat imago om te buigen naar een hipper en modernere sector. Qua faciliteiten is voornamelijk behoefte aan een centraalpunt waar partijen en kennis samen komen. In verband met de bereikbaarheid zou op meerdere locaties proeftuinen c.q. innovatieplekken voor onderzoek, onderwijs en bedrijven op basis van projecten gevormd kunnen worden en een inspirerende leeromgeving bieden voor alle betrokken partijen.

Bijlage V: Verslag Atelier 'Innovatie en de restauratiebranche'

14 januari 2020

Doel

Het doel van het atelier is om de bevindingen opgehaald uit de deskresearch en interviews voor te leggen aan de deelnemers van het atelier en hier inhoudelijk een verdere verdiepingsslag in te maken en waar mogelijk oplossingsrichtingen te verkennen.

Programma

- 13.15 uur Inloop
- 13.30 uur Welkom + uitleg programma + presentatie factsheets
- 13.40 uur Discussieronde 1 (in deelgroepen)
- 14.40 uur Terugkoppeling uit deelgroepen (plenair)
- 14.50 uur Pauze
- 15.10 uur Lezing "Erfgoedinnovatie anno 2020?", door Maarten Vieveen, Kenniscentrum Noorderruimte
- 15.30 uur Discussieronde 2 (in deelgroepen)
- 16.15 uur Terugkoppeling uit deelgroepen (plenair)
- 16.30 uur Afsluiting en borrel

Aanwezigen

Deelnemers

Corrie Boer	Monumentenwacht
Eefje van Duin	Libau
Jacko Engee	ministerie OCW
Anthony de Graaf	Bouwgroep Dijkstra Draisma
Henk Huberts	EPI-kenniscentrum
Michiel van Hunen	Rijksdienst Cultureel Erfgoed
Hilke Janssen	Vereniging Restauratie Noord
Arjan Peters	Drenthe College
Ben van Rein	Kenniscentrum Noorderruimte
Koos Schievink	ROP-Noord
Gijsje Stephanis	Provincie Groningen
Maarten Vieveen	Kenniscentrum Noorderruimte
Marcel Wester	Hanzehogeschool Groningen

Sprekers:

Rolf Koops	BuildinG
Maarten Vieveen	Hanzehogeschool Groningen

Organisatie:

Kim Bode	HanzePro
Lous Ebbens	HanzePro
Linda van der Laan-Mom	HanzePro
Jelle Pama	HanzePro

Uitkomsten atelier Innovatie:

Na presentatie van de factsheets (obv interviews en deskstudie) zijn de deelnemers uiteen gegaan om op basis hiervan – en op basis van eigen ervaring en kennis - invulling te geven aan wat innovatie in het Cultureel Erfgoed (ronde 1) en wat nodig is om tot innovatie te komen (ronde 2).

Ronde 1 Wat is innovatie bij Cultureel Erfgoed?

De volgende definities over innovatie zijn ingebracht door deelnemers:

- buiten de bestaande kaders denken en doen. Vervolgens kennisdelen, uitdragen en uitvoeren. Daarna bereik je het punt dat de innovatie structureel is geïmplementeerd;
- processen en technieken uit een ander terrein/vakgebied toepassen binnen de monumentensector. Oftewel: buiten het eigen werkgebied kijken. Vervolgens de toepassing met erfgoed laten zien. Bijvoorbeeld het eerste energie neutrale monument;
- het gaat over iets wat je voor het eerst toepast of anders organiseert(proces);
- bestaande en bewezen technieken op een nieuwe wijze toepassen/implementeren of in een nieuwe setting toepassing -> monumenten;
- aanpassing van gebouwen aan het toekomstig gebruik. Omdat een monument een ander toekomstig gebruik krijgt kun je er anders naar kijken. Samen de grens op zoeken en omdenken. Het ondenkbare onderzoeken.

De volgende aangrenzende gedachten over innovaties zijn ingebracht:

- gaat over doordacht risico nemen en kans op tegenvaller accepteren: goede monitoring;
- samenbrengen van technische mogelijkheden, toekomstig gebruik en historisch karakter;
- een proces waarin veel samen gedaan wordt;
- innovatie: doel of een middel? Innovatie zien als middel om monument te behouden;
- onderwijs anders inrichten kan ook een innovatie zijn: toekomstgericht opleiden, opleiden in het gebruiken van nieuwe technieken;
- met dezelfde middelen meer doen, of met minder middelen hetzelfde doen. Voorbeeld: windparken op zee; subsidie, pilots etc. en nu rendabel.

Deelnemers geven aan dat voor de volgende vraagstukken innovatie kan bijdragen en/of zelfs noodzakelijk is:

- herbestemming;
- aardbevingsdossier;
- behoud van effectiviteit en efficiëntie in processen;
- verduurzamen; energiezuiniger maken van monumenten;
- doorbreken / stap zetten in waar we tegenaan lopen zoals hoge energierekening.

Urgentie voor innovatie in Cultureel Erfgoed is ingegeven vanuit:

- bewoonbaarheid;
- bruikbaarheid in huidige tijd;
- stijgende energiekosten;
- CO2 reductie (routekaart);
- kwaliteit en kosten;
- tekort aan personeel vraag om procesinnovaties;
- wijzigende wet- en regelgeving;
- krimp / leegstand / verpaupering voorkomen;

Ronde 2 Wat is er nodig om tot innovatie te komen? (succesfactoren, knelpunten)

Succesfactoren (lange en korte termijn):

- aanwezigheid van draagvlak.
- faciliterend werkproces:
 - vroegtijdig integraal afwegen van belangen & waarden nog voor of tijdens voorlopige ontwerpfase. bijv. een afgewogen keuze waarbij architectuur (historisch karakter), bouwkundige ingrepen en installatietechnische ingrepen in balans worden geïmplementeerd. En toepassen Life cycle costing;
 - samenstelling van een integraal team om tot oplossingen te komen;
 - aansluiten bij - en betrekken van – gebruikers;
 - vroegtijdig het bouwteam betrekken in het proces;
 - multidisciplinaire aanpak / proces. Dit kan leiden tot een verrassende uitkomst.
- noodzaak en urgentie als katalysator:
 - Voorbeeld casus Molukse kerk. Omdat er een noodzaak/urgentie was gebeurde er iets (gezamenlijk doel).
- financieel draagvlak:
 - geld; potje voor innovatie. De mogelijkheden voor financiering van innovaties. Uiteindelijk betaald het zich terug i.v.m. langdurende toekomst van erfgoed;
 - zakelijk perspectief voor de eigen exploitatie is belangrijk. Door de hoge energiekosten kunnen mensen willen innoveren (creëren van urgentie).

- risico's durven nemen door overheden en opdrachtgevers (bewust, gedeeld, gecontroleerd):
 - Nemen doordacht risico bij innoveren; monitoren + terugkoppeling regelen en organiseren;
 - investeren in het vooronderzoek bespaard kosten aan de achterkant. Bijvoorbeeld kijken naar verborgen materialen met nieuwe scanmethodes.
- kennis en ervaring opdoen, hebben en willen delen:
 - goed opgeleide professionals in breedste zin van het woord;
 - publiceren van succesverhalen, die zijn er genoeg;
 - doe inspiratie op over de grens: in Duitsland en Scandinavië zijn ze mogelijk verder;
 - betrekken van studenten;
 - maak gebruik van cross-over sectoren: de creatieve industrie wil vaak samenwerken met erfgoed;
 - innovaties vanuit de nieuwbouw implementeren in cultureel erfgoed. In de nieuwbouw kunnen innovaties gemakkelijker van de grond komen door hogere omzet en kwantiteit.

Knelpunten (lange en korte termijn):

- afwezigheid van draagvlak door:
 - te weinig urgentie;
 - geen vertrouwen.
- knelpunten in werkproces:
 - te weinig tijd en ruimte voor innoveren.
- knelpunten t.a.v. goed opdrachtgeverschap:
 - onvoldoende omdenken/leef hebben van overheid, eigenaar, opdrachtgever;
 - eigenaarschap + verantwoordelijk voor de innovatie en monitoring daarvan; stuur + lef; gemeente, provincie, of: is hier een businessmodel op te leggen? Is dat de subsidieverlener?
 - kennis, professionaliteit: particulieren hebben vaak een gebrek aan kennis. Waar kunnen ze terecht? Wat kunnen ze doen?
 - er zijn ook particulieren die de urgentie niet zien of niet 'willen' openstaan voor hulp.
- Risico's durven nemen door overheden en opdrachtgevers (bewust, gedeeld, gecontroleerd):
 - onvoldoende financiën om te evalueren, monitoren en kennis te delen;
 - innovatie kan worden gezien als risico. Kost geld, maar wat levert het op?
- Kennis en ervaring opdoen, hebben en willen delen:
 - hoe kijk je naar de opgave? Werken in vaste projectteams met een duurzame werkstroom;
 - qua beschikbaarheid van kennis (veel verschillende websites etc.);
 - beroepsdeformatie en te intellectueel taalgebruik kan er voor zorgen dat particulieren het toch 'verkeerd begrijpen' en afhaken;

- er is te weinig samenhang en verbinding binnen het domein. Te veel informatie, waaronder ook gedateerde informatie;
 - ontbreken van besef van de urgentie van innovatie bij monumenten (gekoppeld aan de noodzaak van kennis daarover delen);
 - gebrek aan openheid om kennis te delen, waardoor innoveren moeilijk is.
- Mate van complexiteit:
 - meervoudige opgave kan belemmerend werken;
 - bij werkzaamheden aan monumenten moet je wel heel zeker weten wat je doet. Een fout is niet altijd te herstellen;
 - spanningsveld: verlies van monumentale waarde en innovatie. Innovatie moet een doel hebben en terughoudend zijn is bij tijd en wijlen op zijn plaats. Niet blij met bijvoorbeeld de schoorstenen en wikkels in bevingengebied;
 - bij monumenten betreft het bijna altijd maatwerk.

Conclusie en terugkoppeling

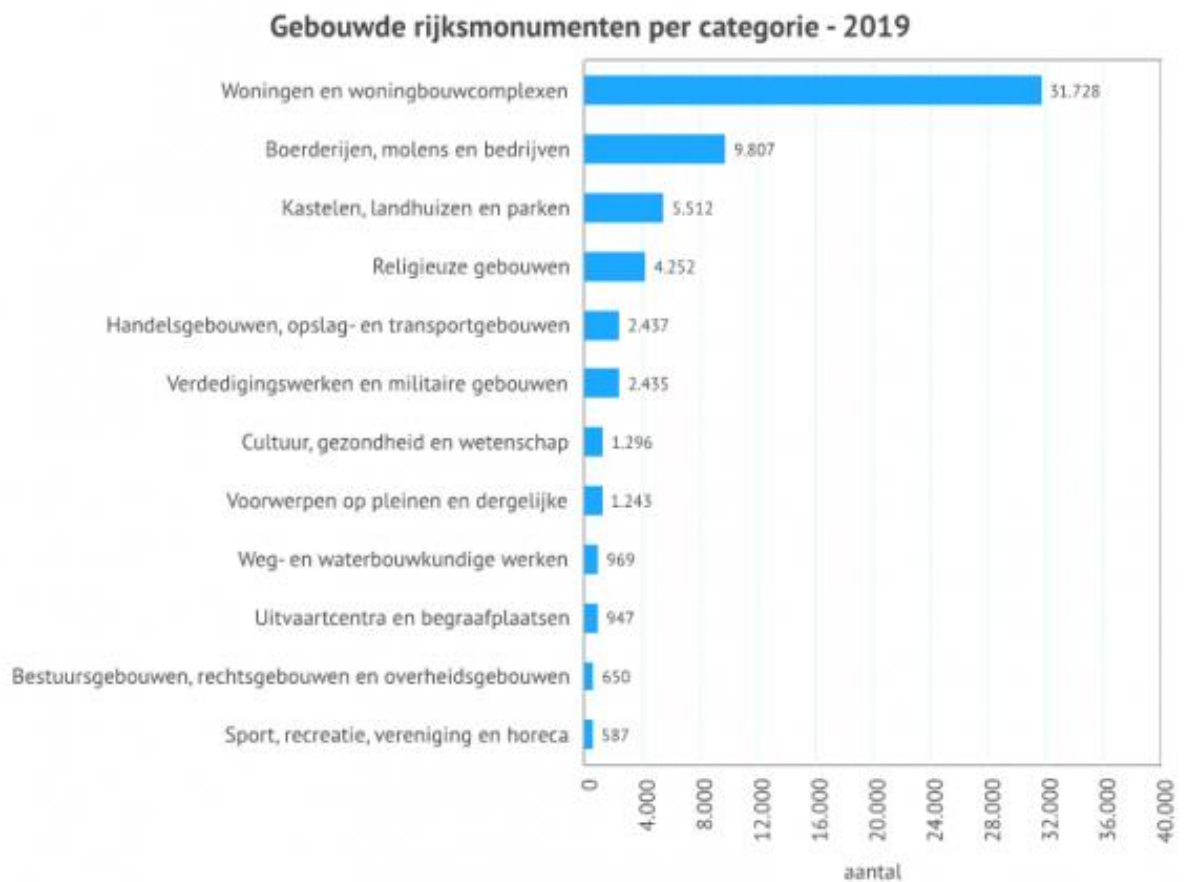
In het atelier zijn de bevindingen vanuit deskresearch en interviews herkend en bevestigd door de aanwezige deelnemers. Tijdens het atelier kwam naar voren dat er een gedeelde opvatting is over het nut en de noodzaak van innovaties bij monumenten. Ook is er een brede visie op wat onder innovatie kan worden verstaan: vernieuwing in techniek, materialen, processen, inzet van mensen, gebruik van gebouwen, onderwijsaanbod etc. Het gaat over het inpassen van een hedendaagse laag, wat een andere benadering van de opgave vraagt: buiten de sector, soms gebiedsgericht. In de praktijk blijkt dit lastig te zijn en kan er op onderdelen snel discussie ontstaan. Er is behoefte aan een meer gezamenlijke en gedragen visie op innovatie in cultureel erfgoed. Dat het geaccepteerd is binnen bepaalde kaders en meegenomen wordt in het integraal afwegingsproces. Daarnaast blijkt uit het atelier dat er bij innovatie in het proces van samenwerking veel winst te behalen is. Het gaat om een geslaagd project, waarbij de integraliteit van afwegen en samenwerken van belang is. Meten en monitoren en opensource kennisdeling is nodig om zicht en inzicht te hebben in innovaties bij cultureel erfgoed.

Bijlage VI: Overzicht monumenten en aantallen

Naast rijksmonumenten zijn er provinciale monumenten, gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten en beschermde stads- en dorpsgezichten.

Rijksmonumenten

In Nederland zijn er 61.863 gebouwde rijksmonumenten opgenomen in het monumentenregister van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en weer verdeeld in hoofdcategorieën. Zie figuur VI1. Groningen telt 2550 rijksmonumenten (stand maart 2020).²⁸

Bron: RCE - Monumentenregister

Figuur VI1. Gebouwde rijksmonumenten per categorie, stand 31-12-2019.

Provinciale monumenten

In Nederland zijn er ruim 800 provinciale monumenten, waarvan er 307 in Drenthe. De overige bevinden zich in de provincie Noord-Holland. Groningen kent geen provinciale monumenten.²⁹

²⁸ www.erfgoedmonitor.nl

²⁹ idem.

Gemeentelijke monumenten

Veel gemeentes hebben gemeentelijke monumenten. De provincie Groningen kent 776 gemeentelijke monumenten volgens de website www.monumenten.nl (stand maart 2020). De website verwijst naar de afzonderlijke gemeenten, waarbij de gemeenten niet allemaal een actueel bestand kunnen laten zien. Op basis van verschillende bronnen is door RCE een schatting gemaakt van het totale aantal gemeentelijke monumenten in Nederland. Dit waren er eind 2015 in totaal 55.801 en voor de provincie Groningen 872.³⁰

Karakteristieke panden

De bescherming van karakteristieke panden moet sinds 2019 opgenomen zijn in het bestemmingsplan van de gemeenten. De gemeenten in het aardbevingsgebied van Groningen hebben karakteristieke panden in beeld gebracht door de urgentie van de aardbevingsproblematiek. Idealiter heeft elke gemeente in Nederland karakteristieke panden aangewezen, dit is nog niet in elke gemeente gebeurd. De provincie Groningen kent 3399 karakteristieke panden, conform Staat van Groningen (stand maart 2020)³¹.

³⁰ Idem.

³¹ www.staatvangroningen.nl

Bijlage VII: Staat van onderhoud erfgoed provincie Groningen

In onderstaande figuur is de staat van onderhoud van de monumenten in de provincie Groningen weergegeven.

Staat van Onderhoud

Staat van onderhoud monumenten (totaal **8.368** objecten)

Selecteer gemeente

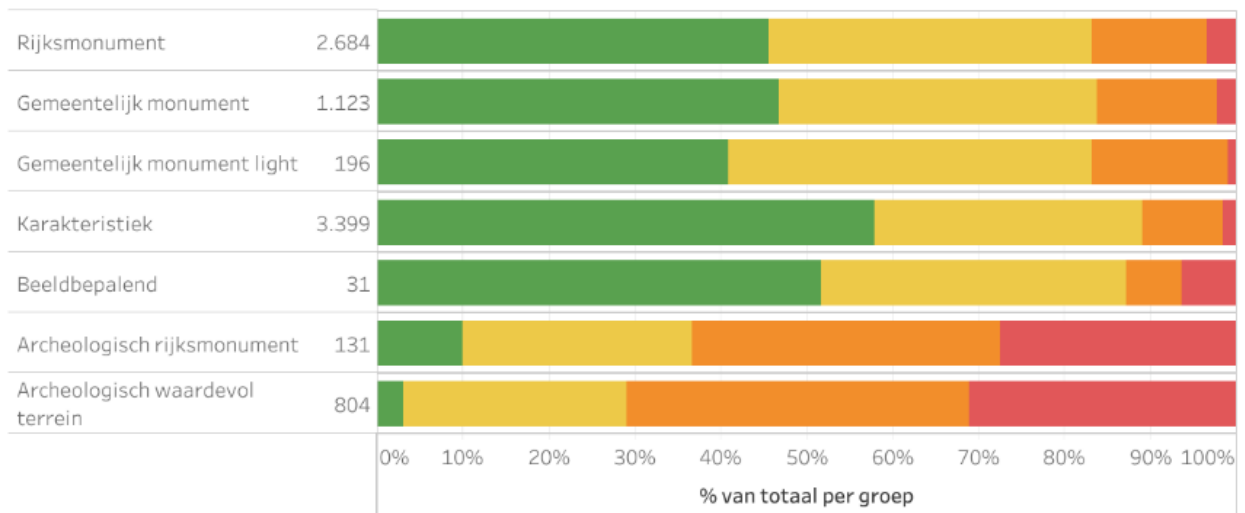
All

Gemeente: **All**

Selecteer categorie

All

ga met muis over grafiek voor verdeling over gemeenten

Staat onderhoud 2019

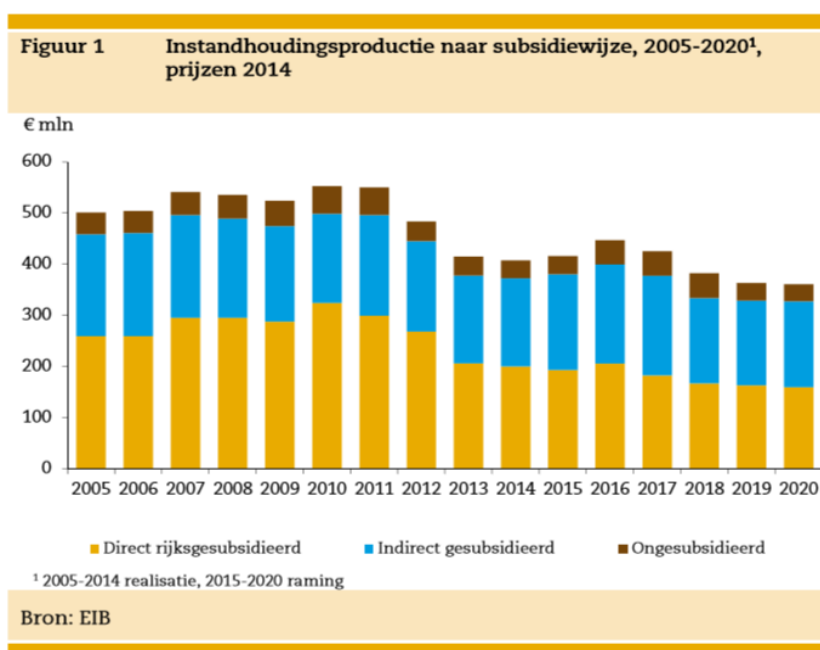
■ goed
 ■ redelijk
 ■ matig
 ■ slecht

Figuur VII1. Weergave staat van onderhoud monumenten provincie Groningen (stand maart 2020).

Bron: website De Staat van Groningen, 4 maart 2020.

Bijlage VIII: Omzetcijfers vanuit voorgaande studies

- De instandhoudingsproductie in Nederland is de afgelopen jaren teruggebracht van € 407 miljoen in 2014 naar een niveau van ongeveer € 361 miljoen in 2020 (prijspeil 2014).³²

Figuur VIII1. Instandhoudingsproductie naar subsidiewijze, 2005-2010

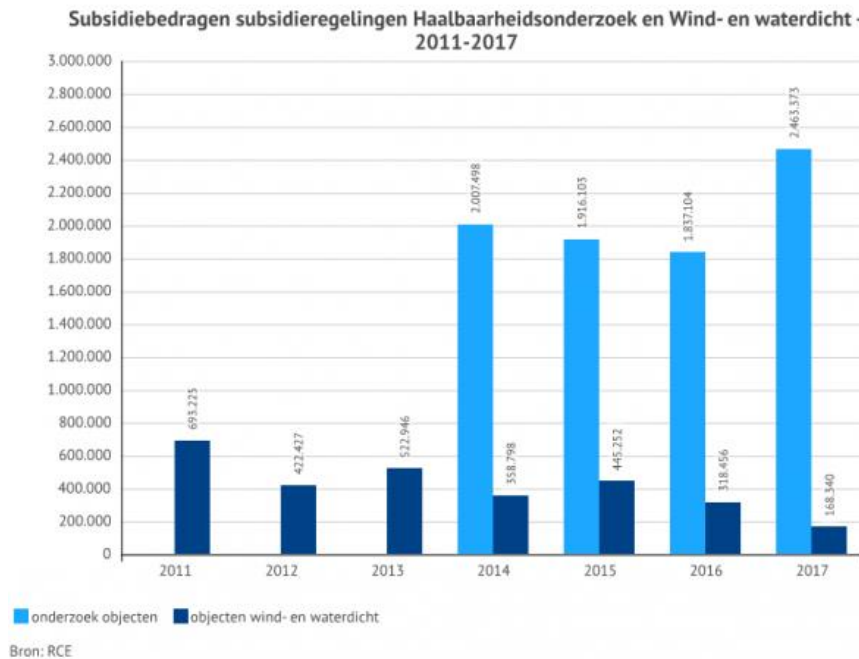
Figuur VIII1 geeft de ontwikkeling weer over de periode 2005-2020. De cijfers voor de jaren tot en met 2014 zijn onder andere gebaseerd op de werkelijk verleende subsidies door het Rijk, de nog uit te betalen rijkssubsidies en uitgegeven leningen door het Restauratiefonds, de gedeerde belastinginkomsten wegens de fiscale regeling voor aftrek van kosten voor monumentenpanden en de ontwikkeling van het instandhoudingswerk in opdracht van de Rijksgebouwendienst. De cijfers voor de jaren 2015-2020 zijn ramingen op grond van onder meer overheidsbegrotingen en de prognose van het verloop van de verplichtingen uit het Restauratiefonds.

- Door het ministerie van OCW is een subsidieregeling beschikbaar gesteld voor onderzoek naar de haalbaarheid van herbestemming en voor het nemen van noodmaatregelen: Subsidieregeling Stimulering Herbestemming Monumenten.

Voor haalbaarheidsonderzoek herbestemming werden in de periode 2011-2017 in totaal 2.763 subsidieaanvragen ingediend. Van 2014 tot en met 2017 is er in totaal € 8.224.078 aan subsidie verleend. In de jaren 2011 tot en met 2017 zijn voor wind- en

³² EIB (mei 2016). Instandhouding van monumenten (www.eib.nl)

waterdicht in totaal 282 aanvragen ingediend en is er € 2.929.444 aan subsidie verleend.³³

- Bron: Gespecialiseerde restauratiebedrijven in beeld; EIB; februari 2018
Het rapport betreft een onderzoek naar omzet, arbeid, scholing en certificering in de verschillende branches van het GA Platform Restauratie. In dit platform zijn 360 gespecialiseerde bedrijven in Nederland vertegenwoordigd, vanuit verschillende branches. Het gaat hierbij om timmerbedrijven, metselaars, voegers, molenmakers, leidekkers, rietdekkers, schilders, steenhouwers, schildersbedrijven, glazeniers, smeden, steenhouwers en erfgoedhoveniers. De belangrijkste conclusie wat betreft omzet uit het rapport is:
 - De totale jaarmzet van de 360 onderzochte gespecialiseerde restauratiebedrijven in 2018 is bijna € 325 miljoen, waarvan circa € 180 miljoen de restauratie van monumenten betreffen.³⁴

- Bron: Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid; EIB; januari 2020
In opdracht van cao-partijen Bouw en Infra heeft EIB een onderzoek gedaan naar de verwachtingen voor bouwproductie en werkgelegenheid voor de bouwsector. Dit onderzoek betreft de bouw in de gehele breedte en hierin is niet verder gespecificeerd naar specifieke branches zoals bijvoorbeeld de restauratiebranche.
De belangrijkste conclusies uit het rapport zijn:

³³ Erfgoedmonitor, publicatie november 2019.

³⁴ Rapport 'Gespecialiseerde restauratiebedrijven in beeld', EIB, februari 2018.

- De bouwproductie was in 2019 sterk in beweging en kende een groei van 4%
 - Als gevolg van de impasse rond de stikstof en PFAS problematiek, zal de groei in de bouw voor 2020 en 2021 voor nieuwbouw stil vallen.
 - Voor herstel/verbouw en onderhoud wordt voor de utiliteitsbouw voor de middellange termijn (2021-2024) een jaarlijks groei verwacht van 3,5 tot 4%. In totaal wordt voor een groei verwacht van 1,5% in 2021 naar 2,5% in 2024. De totale omzet in de bouw in 2019 was €73,625 miljard en is naar verwachting €81,075 miljard in 2024.
- Bron: Erfgoed telt, Ministerie OCW, 22-6-2018
Het kabinet investeert van 2018 t/m 2021 totaal € 325 miljoen extra in cultureel erfgoed, waarbij het grootste deel in de vorm van subsidies voor monumenteigenaren beschikbaar wordt gesteld.³⁵ De gelden zijn afkomstig uit incidentele middelen uit het regeerakkoord en de middelen door OCW voor de subsidieregeling voor fiscale aftrek voor uitgaven aan monumentenpanden. Totaal stelt de overheid meer dan € 400 miljoen beschikbaar voor het cultureel erfgoed voor de periode 2018 t/m 2021. Hiervan is ca € 330 miljoen bedoeld voor het gebouwd erfgoed en is € 3 miljoen bedoeld voor opleidingen.

³⁵ Beleidsbrief 'Erfgoed telt', Ministerie van OCW, 22-6-2018

Extra Rijksgelden Erfgoed telt + subsidieregeling fiscale aftrek OCW	2018	2019	2020	2021
(alle bedragen x € 1 miljoen)				
Instandhouding van erfgoed uit fiscale regeling		57,00	57,00	57,00
Restauratie grote monumenten, waaronder kerken	60,00	30,00	25,00	10,00
Opleiding en vakmanschap	0,75	0,75	0,75	0,75
Bestrijding leegstand religieus erfgoed: Kerkenvisies	1,00	4,50	4,20	3,80
Erfgoed Deal		20,00		
Totaal	61,75	112,25	86,95	71,55

Bron: Erfgoed telt, ministerie OCW 22-6-2018

- Het kabinet investeert van 2018 t/m 2021 totaal € 15 miljoen extra in cultureel erfgoed in Groningen, ten behoeve van het versterken van Groningse monumenten.³⁶

In beleidsbrief 'Erfgoed telt' in 2018 geeft het ministerie van OCW het volgende aan: Voor monumenten in Groningen stelt het kabinet de komende vier jaar extra middelen beschikbaar. Dit bedrag komt bovenop de middelen voor schadeherstel waarvoor de Nederlandse Aardolie Maatschappij aansprakelijk is. Ook de provincie maakt meer budget vrij voor erfgoed. De inzet van de extra middelen gebeurt in overleg met de provincie Groningen en het ministerie van EZK.

Voor de periode 2018 t/m 2021 is totaal 15 miljoen € extra beschikbaar.³⁷

³⁶ Beleidsbrief 'Erfgoed telt', Ministerie van OCW, 22-6-2018

³⁷ Idem.

Extra Rijksgelden Erfgoed telt - specifiek voor Groningen (alle bedragen x € 1 miljoen)	2018	2019	2020	2021
Extra gelden voor zorgvuldige aanpak schadeherstel en waar nodig versterken van Groningse monumenten.	2,00	4,00	4,50	4,50

Bron: Erfgoed Telt, ministerie OCW, 2018.

- De kosten voor het planmatig uitgesteld en achterstallig onderhoud voor een groot aantal monumenten in Groningen, als gevolg van de aardbevings schade, is geraamd op € 73 miljoen binnen de 0,2 pga-contour.³⁸

In opdracht van NCG heeft Libau een onderzoek gedaan naar het benodigd budget voor monumenten in het aardbevingsgebied. Het gaat hierbij primair om de kosten van planmatig, uitgesteld en achterstallig onderhoud van monumentale gebouwen binnen de 0.2 pga-contour. Het modelmatig onderzoek is gebaseerd op het koppelen van kennis (onderhoudscyclus) aan inzicht (onderhoudsstadium) van monumentaal vastgoed. Op basis hiervan is voor de meest voorkomende categorieën monumenten (woonhuis, boerderij, kerk en molen) de aard en omvang van de komende 15-jaarsperiode noodzakelijke onderhoud voor instandhouding en duurzaam gebruik, inzichtelijk gemaakt. De belangrijkste conclusies uit het rapport zijn:

- Voor de uitvoering van doelmatige preventieve versterking is het van groot belang dat monumenten in een goede conditie zijn.
- Binnen de 0,2 pga-contour dienen voor 340 monumenten de onderhoudsconditie te worden verbeterd voor een totaal geraamd budget van € 73 miljoen. Doorgerekend naar het gehele aardbevingsgebied, komt het onderhoudsbudget volgens deze modelmatige benadering uit op € 300 miljoen.

³⁸ Libau; Inventarisatie benodigd budget monumenten aardbevingsgebied; januari 2018

Bijlage IX: Onderwijsaanbod restauratie en instroomaantallen MBO

Bevindingen instroom aantallen mbo aanbod

MBO

Deze aantallen zijn minimaal, zie onderstaande tabel. De afgelopen jaren zijn in Noord-Nederland enkel per september 2017 elf leerlingen gestart met de opleiding Middenkader Functionaris Restauratie (ook wel Professioneel Restauratie genoemd). In 2019 waren er te weinig aanmeldingen om de opleiding te starten. ROC Friese Poort Drachten zoekt samenwerking met ROC Twente voor een mogelijke start in september 2020.

ROC Alfa-college en ROC Noorderpoort bieden sinds kort het keuzedeel Basis Restauratie Timmeren aan. Bij ROC Alfa-college zijn er op dit moment dertig geïnteresseerden.

Tabel IX1 Instroomaantallen leerlingen ROC Friese Poort Drachten

Aanbod ROC Friese Poort Drachten	Instroom vanaf 2016
Middenkader functionaris Restauratie / Professioneel Restauratie	17 leerlingen per sept. 2017
Keuzedeel restauratie Timmeren	Ca. 10 leerlingen per jaar

Van geringe aantallen is niet alleen in Noord-Nederland sprake. Ook in de rest van Nederland laten de instroomcijfers van het Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen en de trendrapportage van Samenwerkingsorganisatie-Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB) zien dat het om geringe totaalaantallen gaat.

Tabel IX2 Instroomaantallen leerlingen restauratieopleidingen mbo 2019-2020

Opleiding 2019/2020	Totaal aantal leerlingen Nederland	Aantal leerlingen afkomstig uit Noord-Nederland
Afbouw en onderhoud - Decoratie- en restauratieschilder	366	26
Burgerlijke en utiliteitsbouw Restauratievakmanschap in de bouw - Specialist restauratie metselwerk - Specialist restauratie timmeren	2 6	0 0
Middenkader bouw en infra - Middenkader functionaris Restauratie	12	6

Bron: Aantallen uit het Dashboard Beroepspraktijkvorming van SBB

Tabel IX3 Instroomaantallen leerlingen restauratieopleidingen mbo periode 2016-2020

	<i>Instroom</i>	19-20	18-19	17-18	16-17	<i>totaal</i>
NCE locaties elders in het land						
opleiding professioneel restauratie (MBO 4) - MBO		0	0	0	33	33
opleiding professioneel restauratie (MBO 4) - Branche		0	12	0	0	12
opleiding specialist restauratie timmeren/metselen (MBO 4) - MBO		4	8	0	0	12
opleiding specialist restauratie timmeren/metselen (MBO 4) - Branche		37	23	20	0	80
	<i>totaal</i>	41	43	20	33	

Bron: Aantallen ontvangen van NCE*

*De door het NCE aangeboden branche-opleidingsvariant wordt met een branche diploma afgerond en valt niet binnen het bekostigde onderwijs van OCW.

Bevindingen aanbod onderwijs HBO / WO

Aanbod HBO:

- ★ *Op hbo-niveau is er minimaal aandacht voor restauratie in Noord-Nederland.*

In Noord-Nederland biedt de Hanzehogeschool in Groningen vanaf 2012 de minor 'Sustainable Building Transformation' aan vanuit de academie Architecture & Built Environment. Hier nemen circa vijftig studenten per jaar aan deel vanuit verschillende studierichtingen. In deze minor is er specifieke aandacht voor duurzaamheid en energiezuinig ontwerpen. Er kan binnen de minor gekozen worden voor projectopdrachten binnen het cultureel erfgoed. Daarnaast komen afstudeeropdrachten en stages bij een erfgoedinstantie of onderzoeksproject met enige regelmaat voor.

Vanuit het Hoger Beroepsonderwijs (hbo) wordt enkel door het Reinwardt Academie in Amsterdam de bachelor 'Cultureel Erfgoed' aangeboden. Deze opleiding leidt op tot allround erfgoedprofessionals en is zelfs uniek voor Europa.³⁹

Ook de andere hbo-instellingen besteden slechts op onderdelen binnen het onderwijs aandacht aan cultureel erfgoed, bijvoorbeeld binnen onderwijsprojecten of verwerkt in een minor⁴⁰.

Aanbod WO

- ★ *Er is geen specifiek aanbod op wo-niveau voor restauratie van monumenten in Noord-Nederland.*

Het aanbod met betrekking tot erfgoed in het Wetenschappelijk Onderwijs (WO) richt zich in beperkte mate specifiek op gebouwd erfgoed en monumenten.

In Noord-Nederland biedt de Rijksuniversiteit Groningen onder andere opleidingsaanbod aan op het gebied van archeologie en landschapsgeschiedenis welke meer gericht zijn op de bodem en het landschap dan op gebouwd erfgoed en monumenten. In de master Religion

³⁹ <https://www.reinwardt.ahk.nl/bachelor-cultureel-erfgoed>

⁴⁰ Toelichting: een minor is een kort programma voor de student om kennis te verbreden of te combineren met een ander vakgebied.

and Cultural Heritage is de invalshoek van religieuze aspecten van materiaal en immaterieel erfgoed het uitgangspunt.

De TU-Delft biedt vanuit het bachelor programma bouwkunde een minor 'Heritage & Design' en vanuit de master Urbanism and Building Sciences een studio die specifiek aandacht aan erfgoed en ontwerp geeft.⁴¹ De TU-Eindhoven heeft een onderzoeksgroep gericht op bouwfysica van monumenten. Hier kunnen afstudeerders en promovendi onderzoek doen naar bijvoorbeeld het verduurzamen van monumenten.

⁴¹ <https://www.tudelft.nl/bk/studeren/minoren-en-keuzevakken/heritage-design/>;
<https://www.tudelft.nl/onderwijs/opleidingen/masters/aubs/msc-architecture-urbanism-and-building-sciences/master-tracks/architecture/programme/studios/heritage-architecture/>

Bijlage X: Ervaringen uit pilotprojecten

Om te leren van het toepassen van nieuwe materialen, technieken en processen, worden vaak pilotprojecten uitgevoerd. In deze bijlage is een voorbeeld van een pilot voor het monitoren van verduurzamingsmaatregelen bij monumenten opgenomen naast een viertal pilotprojecten van de provincie Groningen, welke momenteel in uitvoering zijn.

Pilotproject Monitor verduurzaming rijksmonumenten, Ministerie van OCW, 2015-2017

Het ministerie van OCW heeft veel kennis opgedaan tijdens een pilot, waarbij 18 rijksmonumenten werden gerestaureerd en verduurzaamd. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft laten onderzoeken wat de effectiviteit was van de verduurzamingsmaatregelen en hoe het verduurzamen van monumenten kan worden gestimuleerd. De uitkomsten zijn vervat in een rapport.⁴² De belangrijkste conclusies uit het rapport zijn:

- Door de beperkte omvang van het project en het heterogene karakter, is er geen generieke lijst van maatregelen van verduurzamen te genereren
- Bij 40% van de monumenten blijkt de functie na maatregelen te zijn gewijzigd
 - Het energieverbruik kan niet voor en na de maatregelen worden vergeleken
 - De effectiviteit van de maatregelen is moeilijk te bepalen als functie veranderd
- Bij 50% van de monumenten is het oorspronkelijke pakket aan maatregelen gewijzigd, door:
 - Financiële haalbaarheid
 - Problemen met vergunningsverlening
 - Aanpassing tijdens de bouw, door staat van onderhoud of constatering ter plekke
- De effecten van de energiebesparende maatregelen wijken niet veel af van die in reguliere bouwwerken

De belangrijkste aanbevelingen uit dit project zijn:

- Vooraf goed nadenken over het doel van de exercitie
- Doe een verkennend onderzoek voor onderbouwing kwantificering mate van verduurzaming
- Integrale benadering zal effectiviteit verduurzaming verhogen
- Voor eigenaren goed inzichtelijk maken effect van ingrepen op financiële exploitatie
- Voor eigenaren goed inzichtelijk maken effect van ingrepen op mate van optimaliseren comfort
- Doe aan kennisoverdracht

⁴² DPA Cauberg-Huygen. (21 juni 2017). 'Monitor verduurzaming rijksmonumenten - Onderzoek naar effectiviteit van getroffen maatregelen'.

Pilotprojecten provincie Groningen, 2019-2020

De provincie Groningen heeft een viertal projecten uitgekozen, waar innovaties bij een herbestemming van een rijksmonument wordt gestimuleerd.

Het gaat om de volgende projecten:

- Kerk Overschild – Stichting Oude Groninger Kerken
 - Doel: Herbestemming + uitbreiding
Verduurzamen
Aardbevingsbestendig maken
 - Innovaties: Aardwarmte met warmtepomp
Laagtemperatuur verwarmingssysteem
Warmwater uit zonnecollectorsysteem onder dakpannen
Base-isolation bij kerk
 - Bijz. heden: Zien belang voor andere kerken in bevingsgebied Groningen
Willen kennisdelen, maar weten nog niet hoe
Willen studenten erbij betrekken
- Burgemeesterswoning Doodstil – Landschapsbeheer Groningen
 - Doel: Herbestemming
Verduurzamen
 - Innovaties: Warmtepomp met C)2 koudemiddel
Opslag van energie
 - Bijz. heden: Innovaties nog niet concreet
Willen met projectgroep kaders en doelstellingen bepalen
Nulmeting mogelijk
Willen studenten erbij betrekken
Mogen experimenteren, gaat om ervan te leren / kennis delen
- Boerderij Enne Jans Heerd Maarhuizen - Staatsbosbeheer
 - Doel: Herbestemmen
Verduurzamen, energie-neutrale woning
 - Innovaties: Lichtdoorlatende zonnepanelen
Onderzoek naar mogelijkheden circulair bouwen
(oogstkaart materialen → depot)
Aanpassen spanten om gootlijnen te behouden bij dikker isolatiepakket dak
 - Bijz. heden: Nog zoekende naar doel innovaties
Willen kennisdelen, maar weten niet hoe
- Voormalige steenfabriek De Toekomst, Scheemda - particuliere eigenaar
 - Doel: Herbestemming
 - Innovaties: Niet bekend

Met 3 van de 4 gebouweigenaren uit de pilotprojecten is gesproken.

Samenvattend kan het volgende worden geconcludeerd:

- De gebouweigenaren zijn enthousiast en bereid om te zoeken naar nieuwe innovaties voor hun woning / gebouw.
- Vooraf is onvoldoende bekend wat de doelstellingen zijn
- Vooraf is niet bekend wat de verwachte effecten zijn van de maatregelen
- Een plan van aanpak ontbreekt.
- Er is niet nagedacht over het monitoren van het effect van de maatregelen
- Men wil graag studenten betrekken bij het project
- Men wil graag aan kennisdeling doen
- Door de provincie Groningen zijn onvoldoende kaders meegegeven

In alle vier projecten gaat het om herbestemming en speelt het verduurzamen een belangrijke rol. Er worden verschillende innovatieve verduurzamingstechnieken toegepast, maar het is niet duidelijk hoe de effecten hiervan worden gemeten. De vier pilotprojecten hebben geen onderlinge relatie met elkaar en worden, voor zover bekend, niet vergeleken met andere vergelijkbare projecten. Een monitoringsplan ontbreekt. In de uitvraag blijkt onvoldoende aangegeven wat de doelstellingen zijn, ontbreekt een procesomschrijving en is niet aangegeven wat er gemonitord moet worden, voorafgaand aan de ingreep en in de periode daarna tijdens gebruik.